سنڌي صورتخطي

مصنف:

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد. سنڌ

سنڌي صورتخطي
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

سندي صورتخطي

سنڌي صُورَتخَطي

(نئين سر وڏيڪ سڌاريل ۽ وڌايل)

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد، سنڌ

پاڪستان

١٤١٣هه/ ١٩٩٣ع

پهريون ڇاپو:	آڪٽوبر ١٩٦٤ع
ٻيون ڇاپو:	جون ١٩٦٥ع
ٽيون ڇاپو:	جولاءِ ١٩٦٩ع
چوٿون ڇاپو:	مئي ١٩٩٣ع
تعداد:	هڪ هزار
قيمت:	٤٥ روپيا

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
سنڌ صوبائي ميوزيم، نيشنل هاءِ وي
حيدرآباد، سنڌ

۽

مرڪزي ڪتاب گهر
نمبر٩٧٢، گل شاهہ محلو
گاڏي کاتو، حيدرآباد
سنڌ، پاڪستان

هي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي ڪمپيوٽر تي ڪمپوز ٿيو ۽ اداري جي سيڪريٽري عنايت الله جوڻيجي ڇپائي شايع ڪيو.

انتساب

منھنجي امڙ جي نالي

جنهن مون کي سنڌيءَ ۾

لولي ڏني.

غ — الانا

خاص اشارا

هن ڪتاب ۾ ڪي نشان ڪم آندا ويا آهن، جن جي سمجهاڻي ضروري آهي، ڇاڪاڻ تہ ممڪن آهي تہ اهڙا نشان ٻين ڪتابن ۾ ٻي معنيٰ رکندا هجن.

[ ] چورس ڏنگيون (square brackets) ـــ انهن ڏنگين ۾ ڏنل نشان ڏيکارين ٿا تہ اِهي آواز (sounds) آهن.

/ / ليڪن جي وچ ۾ ڏنل نشان ڏيکارين ٿا تہ اهي "صوتيہ" (Phonemes) ' 'حرف يا اکر ڪي ڪامائن اندر رکيو ويو آهي.

< بدلجي ٿئي ٿو.

عنوان جي فهرست

مهاڳ

”سنڌي صورتخطي“ جو پهريون ڇاپو ڇهن مهينن اندر ختم ٿي ويو، ۽ ٻئي ڇاپي لاءِ پريس جا دَرَ کُڙڪائڻا پيا. پهريون ڇاپو سنڌ جي اُستادن، دانشورن ۽ تعليمي ماهرن زباني طور تہ پسند ڪيو، پر مون کي خوشي تڏهن ٿئي ها جڏهن ڪو صاحب تڪليف وٺي هن فن تي علمي جائزو وٺي ڪجھ لکي ها ۽ منهنجي رهبري ڪري ها.

سچ پچ تہ مون کي خوشي تڏهن ٿيندي جڏهن ڪو ڄاڻو، منهنجي طرفان ڪيل سفارشن تي ڪجھ لکي، اُنهن تي فني ۽ علمي بحث ڪندو. آءٌ ايترو ضرور چوندس تہ تنقيد علمي ڪرڻ گهرجي. ”صوُرتخطيءَ“ جي فن تي علمي تنقيد لاءِ صوتيات جي علم جي ڄاڻ جي گهٽي ضرورت آهي، ائين نہ ٿئي جو متان ڪو صاحب پاڻ کي ئي ماهر سمجهي چوي تہ مصنف کي فلاڻن فلاڻن ڪتابن جو مفهوم سمجهڻ ۾ ئي آيو آهي، ڇاهي پاڻ انهن ڪتابن کي سمجهي سگهيو هجي يا نہ.

ٻئي ڇاپي ۾ مون ڪي درستيون ۽ تبديليون بہ ڪيون آهن. ڪن انگريزي لفظن جا نعم البدل بہ مقرر ڪيا اٿم، جن جي وڌيڪ ڇنڊ ڇاڻ ”سنڌي صوتيات“ نالي ڪتاب ۾ ڪئي ويئي آهي.

ٽيون ڇاپو سڌاريل ڇاپو آهي، جنهن ۾ ڪافي اضافا ڪيا ويا آهن.

آءٌ سنڌ يونيورسٽيءَ جي عملدارن جو شڪرگذار آهيان جن منهنجو هي ڪتاب ايم. اي. (فائنل) جي ڪورس تي رکيو آهي. اُميد تہ ايم. اي. جا شاگرد هن مان گهڻو فائدو حاصل ڪندا.

غ. ا.

ٽئين ڇاپي جا پيش لفظ

١. سنڌي زبان جي ”بڻ بنياد“ تي تاريخي لسانيات (Historical Lin-guistics) جي لحاظ کان ڪافي زماني کان بحث هلندڙ آهي. ڪن بزرگن تہ انهيءَ سلسلي ۾ جذبات کان ڪم ورتو آهي، ۽ سنڌيءَ جي موجوده تحريري صورت کي بنياد وٺي، پنهنجو هڪ مخصوص نظريو قائم ڪيو اٿن. انهن صاحبن روزمره واري ٻوليءَ (spoken language) جي ساخت ۽ سٽاء توڙي صرف- نحو جو جائزو تشريحي لسانيات (Descriptive linguistics) جي روشنيءَ ۾ نہ ورتو آهي. اگرچ ڪن صاحبن هن ڏس ۾- يعني ساخت، سٽاء ۽ صرف- نحو جي باري ۾- پنهنجي نظر دوڙائڻ جي ڪوشش ڪئي بہ آهي، پر انهن جا نتيجا بہ محض ظني آهن، نتيجو اهو نڪتو آهي جو سنڌي آوازن (sounds) ۽ انهن جي تحرير ٿيل صورتن (written symbols) کي هڪٻئي ۾ منجهايو ويو آهي، ۽ صوتياتي اصولن ماتحت سنڌي آوازن جو جائزو نہ ورتو اٿن. ساڳي حالت سنڌي صرف- نحو جي بہ ڪئي ويئي آهي. نہ صرف سنڌي صوتيات جي نظام جو مطالعو غير اطمينان بخش آهي، پر سنڌي صرف- نحو کي بہ عربي ۽ انگريزي صرف- نحو جي روشنيءَ ۾ جاچڻ ۽ پرکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿن، سنڌي زبان جي باري ۾ ڪيڏيل اهڙا نتيجا ثابت ٿا ڪن تہ عالمن سنڌي ٻوليءَ متعلق ڪجهہ لکڻ کان اڳ پنهنجو مخصوص نظريو اول قائم ڪيو آهي، ۽ پوءِ اُن نظريي جي روشنيءَ ۾ ٻوليءَ جي جائزي وٺڻ جي ڪوشش ڪئي اٿن. انگريزي زبان سان بہ قديم نظريي وارن عالمن (Traditional scholars) اهائي ڪار ڪئي آهي، انهن بابت لسانيات جو جڳ مشهور اميريڪي ماهر بلوم فيلڊ لکي ٿو:

> The development so far outlined show us what eighteenth century scholars knew about languages.

They stated the grammatical features of language in philosophical terms and took no account of the structural difference between language, but observed it by forcing their description into the scheme of Latin grammar. They had not observed the sounds of speech, and confused them with the written symbols of the alphabet. Their failure to distingush between actual speech and the use of writing distorted also their notions about the history of languages" (1).

• *مطلب تہ روزمرہ واري ٻوليءَ بدران، تحرير ٽيل ٻوليءَ جي جائزي کي اصل ٻوليءَ جو جائزو سمجهيو ويو آهي، جو درست نہ آهي.

٢. ١٩٦٠ع کان اڳ سنڌي زبان جي اصلي بنياد لاءِ عام طور بہ نظريا مشهور هئا: انهن مان پهريون نظريو هيءُ آهي تہ سنڌي ٻولي، پراڪرت، پالي، شؤرسيني، اپڀرنش ۽ وراچڊ اپڀرنش جي معرفت سنسڪرت مان نڪتل آهي، ۽ ٻيو نظريو هيءُ آهي تہ سنڌي عربيءَ جي مائٽ ٿئي. ١٩٦٠ع ۾ سنڌي ادب جي هن شعبي جي مطالعي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نئون انقلاب آندو. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي هڪ مضمون ذريعي، اڳوڻن نظرين کي ريٽي، اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ "سنڌي ٻولي بنيادي طور سڌو سنئون سنسڪرت مان نڪتل ناهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دور جي سنڌو ماٿر جي قديم ٻولي آهي" (٢).

٣. مون کي ننڍي هوندي کان ئي ٻولين جي ڄاڻ ۽ واقفيت جو شوق پئي رهيو آهي. ويتر ايم. اي. (سنڌي) جي ڪورس ۾ فلالاجيءَ جي ٿوري گهڻي مطالعي ڪرڻ ڪري منهنجو شوق هيڪاري وڌيو. تازو رب ڪريم مون تي وڏ ڪيو. منهنجي مرشد مهربان ۽ منهنجي عقيدي (اسماعيليہ) جي امام،

(1) Bloomfield, L., Language, George Allen and Unwin Ltd., London, 1961, p.8.

(٢) نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر: سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ، حيدرآباد، ١٩٦٢ع، ص ڄ.

سيدنا و مولانا شاه ڪريم الحسيني، آغا خان چوٿين، پنهنجيءَ نوازش سان مون کي اعليٰ تعليم جي حاصلات لاءِ ولايت وڃڻ جو ارشاد فرمايو، ۽ ساڳئي وقت، پنهنجي خانداني سخاوت جي اصول پٽاندر، پنهنجي ذاتي خزاني مان خرچ ڏيڻ بہ قبول فرماياڻون. مون موقعو غنيمت سمجهي، لسانيات جي علم جي ڄاڻ لاءِ لنڊن يونيورسٽيءَ جي ”اسڪول آف اوريئنٽل آئنڊ آفريڪن اسٽڊيز“ جي لسانيات جي شعبي ۾ داخلا ورتي. ٻن سالن جي عرصي دوران مون ايم. اي. جي تياري ڪئي، ۽ ”سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي زبان جي عنصر“ (The Arabic Element in Sindhi) جي عنوان سان مقالو (Thesis) لکي پيش ڪيم، جنهن تي مون کي ايم. اي. جي ڊگري ملي. لنڊن ۾ تربيت حاصل ڪرڻ کان پوءِ وطن واپس وري ڪجهہ وقت ماحول جو مطالعو ڪندو رهيس، ۽ ساڳئي وقت سنڌي ٻوليءَ جي باري ۾ سنڌ ۾ ڇپيل ڪتاب بہ پڙهندو رهيس. مون کي معلوم ٿيو تہ لسانيات جي فن تي، سواءِ چند انگريزي ڪتابن جي، ڪنهن بہ سنڌي ڪتاب ۾ فني بحث ٿيل نہ آهي. انهن مان ڪن ۾ فلالاجيءَ جو عنصر گهٽو آهي، پر اهي عنصر بہ جديد اصولن موجب نظرثاني ڪرڻ جهڙا آهن.

۴. هن ڪتاب جي لکڻ لاءِ مون کي شوق تڏهن پيدا ٿيو، جڏهن مون ڏٺو تہ:

(الف) سنڌي ڪتابن ۾ الف- ب، رسم الخط ۽ صورتخطيءَ ۾ فرق ڄاڻايل نہ آهي.

(ب) صورتخطي ۽ الف- ب جي بيان ڪندي حرف، صورت ۽ آواز جي فرق کي نظر انداز ڪيو ويو آهي (١).

ممڪن آهي تہ اهي غلط بيانيون اڳتي هلي حقيقت جي صورت وٺن،

(١) آڏواڻي ڀيرو مل: وڏو سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو ٻيون، هندو پريس، ڪراچي، ١٩٢٦ع، ص١ ۽ ص ٢.

انهيءَ ڪري مون سڀ کان پهرين ”سنڌي صورتخطيءَ“ تي قلم کنيو آهي. هن ڪتاب ۾ جيتوڻيڪ صوتياتي نظام ۽ صوتياتي اصولن جي باري ۾ وضاحت سان ذڪر نہ ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو هڪ جدا موضوع آهي، تنهن هوندي بہ صورتخطيءَ (Orthography) تي بحث ڪندي ڪن ”فني اصطلاحن“ (Technical terms) جو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو آهي.

۵ . سنڌي صورتخطيءَ (عربي– سنڌي صورتخطي) تي خاص ڪري انهيءَ سبب جي ڪري بہ قلم کنيم، جو تازو هندستان ۾ مسٽر لوڪناٿ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي لپي“ ۾، عربي– سنڌي صورتخطيءَ خلاف سخت ڪلاميءَ کان ڪم ورتو آهي. ديوان لوڪناٿ عربي– سنڌي رسم الخطَ کي غير وگيانڪ (unscientific) ثابت ڪرڻ لاءِ خود عربي رسم الخط جي خلاف غير وگيانڪ دليل ڏنا آهن. هنن لفظن لکڻ مان منهنجي اها مراد ڪانهي تہ ديوناگري خط غير وگيانڪ آهي، پر ديوان لوڪناٿ جي ڪتاب ۾ ڪيل بحث ثابت ٿو ڪري تہ پاڻ سنڌي صوتياتي نظام توڙي عربي رسم الخط جي اصولن بابت گهٽ ڄاڻ ٿو رکي، نہ تہ جيڪر پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙو اظهار هرگز نہ ڪري ها. ديوناگري خط سان بي پناهہ محبت يا ڪٽر هندستانين وٽ سرخرو ٿيڻ لاءِ ڀيا بہ ڪيترائي رستا ٿي سگهن ٿا. عربي رسم الخط سان دشمنيءَ سبب يا پاڪستانين خلاف نفرت جي اظهار ڪرڻ لاءِ، انهيءَ طريقي سان سرخروئي حاصل ڪرڻ، هڪ اديب لاءِ مناسب نہ آهي.

ديوان لوڪناٿ جي الزامن ۽ اعتراضن جي جواب کان اڳ بهتر ٿيندو تہ اول سندس ڪتاب مان ڪي ٽڪرا ڏجن، جن ۾ هن اعتراض ڪيا آهن:

(الف) ”عربي– سنڌيءَ جي لکاوٽ جو اُچارن سان ڪوبہ تعلق نہ

---

(١) الف– ب: نشانن جو اهو طريقو، جو ڪنهن بہ زبان جي ڌار ڌار آوازن کي لکت ۾ نمايان ڪري (ڏسو حاشيو صفحو۱۴)

آهي، اُچار هڪڙو تہ لکڻ جو طريقو ٻيو . هن زماني ۾ تہ خود آمريڪا ۾ انگريزيءَ کي سڌارڻ، اُچارن موجب لکيو ٿو وڃي، ۽ نہ ڪہ جهوني طريقي سان، جنهن ۾ اکر جون ماترائون هڪڙيون تہ اُچار ٻيو" (١).

(ب) "عربي- سنڌي بنهہ غير وگيانڪ لپي آهي. زبان جيڪي بہ سپاويڪ اُچار ڪري ٿي، عربي لپي انهن اُچارن کي صورت ڏيڻ کان قاصر آهي" (٢).

(ت) "هن (عربي- سنڌي) جڏيءَ ۽ غير وگيانڪ لپيءَ ڪارڻ اسان هزارين لفظن جا اچار ڦيرائي، انهن لفظن جي صورت بدلائي ڇڏي آهي. نہ فقط ايترو، ليڪن هن غير وگيانڪ لپيءَ جي هڪ سؤ سالن جي اثر هيٺ اسان جي زبان صحيح اچارن ڪرڻ کان قاصر ٿي پيئي آهي، جنهنڪري اسان جا سنڌي، سنسڪرت شلوڪن جا اُچار اهڙا ڪندا آهن، ڄڻ تہ عربي ويٺا پڙهن" (٣).

هن ڪتاب ۾ اڳتي هلي، اسان لسانيات جي هڪ انگريزي ماهر، برٽن (Burton) جا اُهي رايا ڏنا آهن، جن ۾ هن عربي رسم الخط جي خصوصيتن

صفحي۱۳، واري حاشئي سان ملائي پڙهو:

صورتخطي: ڪنهن بہ زبان ۾ لفظن ۽ جملن جي لکت لاءِ آوازن جي تحرير ٿيل صورتن کي اهڙي نموني استعمال ڪيو وڃي جو اها لکيت معياري ۽ درست هجي.

لسانيات جي اصولن موجب، صورتخطيءَ ۾، ڌار ڌار خطن جي ڌار ڌار اُچار (variant pronunciation) موجب، لفظن کي ڌار ڌار نموني لکڻ، درست نہ آهي. صورتخطيءَ لاءِ لازمي آهي تہ هر لفظ کي هڪ ئي مقرر صورت هجي. جملن ۾ لفظن جا اچار، انفرادي (isolated) طور اُچاريل لفظن کان الڳ ٿيندا آهن، صورتخطيءَ ۾ انهن لفظن جي اُها صورت رکبي آهي، جيڪا انفرادي طور اچاري (pronounced in isolation) ويندي آهي. سڄي ملڪ ۾ هڪ ئي صورتخطي اختيار ڪئي ويندي آهي، تنهنڪري ڪنهن بہ زبان جي صورتخطي معنيٰ اُن ملڪ جي معياري لهجي (standard dialect) جي لکيل صورت.

(١) لوڪناٿ: سنڌي ٻوليءَ جي لپي، مساني روڊ، بمبئي ١٩، ١٩٥٩ع، ص ٣٦.
(٢) ايضا، ص ٣٨.
(٣) ايضا، ص ٣٨.

تي مضبوط دليل ڏنا آهن. ساڳيءَ طرح برطانيہ جو هڪ ٻيو مشهور ماهر لسانيات ۽ جديد صوتيات جو عالم "فرٿ" (Firth) ، عربي رسم الخط جون خصوصيتون بيان ڪندي لکي ٿو:

> Our English alphabet and orthography are disgracefully and almost ridiculously imperfet. Let us notice the main features of Arabic alphabet. I suppose it can claim the title 'alphabet' on etymological grounds, but it is really a syllabary. Firstly, each Arabic letter has a name of its own. Secondly, each one is capable of being realized as an art figure in itself. Thirdly, and most important of all, each one has syllabic value, the value or 'potestas' in the most general terms being consonant plus vowel, including vowel zero, or zero vowel. The special mark, 'Sukuun' for a letter without vowel possibilities, i.e. with zero vowel or for letter to end a syllable, not begin it, is the key to the understanding of the syallabic value of the simple letter not so marked, and this is congruent with the essentials of Arabic grammar"(1).

انهن ماهرن جي راين جي مقابلي ۾ لوڪناٿ جي اها دعوا ڪٿي ٿي بيهي سگهي تہ عربي- سنڌي رسم الخط غير وگيانڪ ۽ جڏو آهي.

٦_ جن جن اعتراضن جي بنا تي ديوان لوڪناٿ عربي- سنڌي رسم الخط کي غير وگيانڪ ٿو سمجهي، سي خاميون دراصل عربي- سنڌي رسم الخط ۾ نہ آهن، پر لکندڙن جي اڻڄاڻائيءَ جو نتيجو آهن، جن جو مٿن ۾، "سنڌي صورتخطيءَ ۾ اوڻايون" جي عنوان هيٺ ذڪر ڪيو ويو آهي: انهيءَ هوندي بہ هيٺ لوڪناٿ جي ڪن اعتراضن جا جواب ڏجن ٿا:

(الف) لوڪناٿ صاحب لکي ٿو: प्रष्ट (پرَ شٽ) لفظ ديوناگريءَ ۾ ئي درست نموني لکي سگهبو. प्र (پر) ۾ [پ] ۽ [ر] ٻئي گڏجي اچن ٿا،

(1) Firth, L. R., Papers in Linguistics, Oxford University press, London, 1957, pp.125 and 126.

ٻنهي جو گڏيل اچار ٿيو ॡ (پِٽرَ) جيڪو عربي لپيءَ ۾ لکي ڪونہ سگھبو؛ جي لکڻ جي ڪوشش ڪندا تہ انهيءَ جو اچار ڪير بہ برابر نہ ڪري سگھندو. ساڳيءَ طرح [ش] ۽ [ٽ] جو گڏيل اچار ڪير بہ عربيءَ ۾ لکي ڏيکاري! جي لکندا تہ ٿيندو 'شٽ'، ۽ سچو اکر لکبو تہ ٿيندو 'پرشٽ' يا ان جو اُچار عربي- سنڌي خواند و ڪندو 'پِرَشَٽ' (١).

دراصل اسان جون اهي لکيل صورتون ئي آهن، جن مون کي هن ڪتاب لکڻ لاءِ مجبور ڪيو. اهڙين غلط صورتن تي ايندڙ صفحن ۾، متن ۾ بحث ڪيو ويو آهي. اها غلطي اسان جي آهي، ۽ نہ ڪ عربي- سنڌي رسم الخط جي. تعجب تہ هيءَ آهي جو پاڻ کي ڀاشا وگيان (linguistic science) جو ماهر سمجهندڙ ديوان لوڪناٿ پاڻ بہ هڪ عظيم غلطي ڪري ويو آهي. هو 'پرشٽ' کي 'اکر' (letter) ٿو لکي، دراصل اهو 'لفظ' (word) آهي. ڪتاب جي متن ۾ گڏيل آوازن (clusters of sounds) جي بيان ۾ لوڪناٿ جي اعتراضن جا جواب اچي ويا آهن (٢)؛ تنهن هوندي بہ هت ايترو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي تہ جنهن نموني هن صاحب عربي- سنڌي خط ۾ 'پرشٽ' لفظ لکي ٺوڪزني ڪئي آهي، تنهن ۾ هن پنهنجي لاعلميءَ جو ڪافي ثبوت ڏنو آهي. ڪوبہ سنڌي 'پرشٽ' لفظ جو اچار 'پِرشَٽ' هرگز ڪونہ ڪندو. هو بلڪل ائين ئي چوندو، جيئن لوڪناٿ ديوناگري خط ۾ لکي ڏيکاريو آهي. اگر لوڪناٿ کي اهو لفظ درست لکڻ ئي نٿو اچي تہ اُن ۾ عربي- سنڌي رسم الخط جو ڪهڙو قصور؟ پاڻ دعوا ٿو ڪري تہ ڪير اهو لفظ درست لکي تہ ڏيکاريَ! 'پرشٽ' جي اُچار موجب درست صورت/پْرِشْٽ/ آهي، جيئن ٻيا عربي لفظ آهن- صَدْر، عِلْم، وَفْد وغيره. ڪيس اجازت آهي تہ پوني جي انسٽيٽيوٽ آف لنگئسٽڪس جي ڪنهن

---

(١) لوڪناٿ: حوالو ڏنل آهي، ص ١٢.

(٢) ڏسو ايندڙ صفحن ۾

بہ ماهر ڪي منهنجي ڏسيل صورت ڏيڪاري. هيءَ لفظ ٻن پدن وارو آهي، [پـَرَ] گڏيل آواز آهي، ان ۾ پهريون جز /پ/ ساڪن (vowelless) آهي. اهو جزم يا سڪون جي مدد سان نمايان ڪري سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح [شَتَ] بہ گڏيل آواز آهي، جنهن ۾ پهريون جز /ش/ ساڪن اهي، جنهنڪري ان مٿان جزم ڏيئي، ان ڪي ساڪن آواز جي صورت ۾ نمايان ڪري سگهجي ٿو. آوازن جي انهيءَ قسم جي تقسيم (distribution) ڪيترن ئي مقالن ۾ ٿيل آهي (١). اگر ديوان،لوڪناٿ عربي رسم الخط جي جزم، شد ۽ ٻين اعرابن (diacritical marks) مان واقف هجي ها تہ جيڪر عربي رسم الخط جي خلاف اِهي اعتراض هرگز نہ ڪري ها. لوڪناٿ صاحب صفحي ٣٧ تي جيڪي لفظ ديوناگريءَ ۾، عربي- سنڌي رسم الخط لکي ڏيکارڻ جي غرض سان لکيا آهن، اُهي هوبهو عربي- سنڌي خط ۾ لکجن ٿا، تہ جيئن ڪيس باقي وهم بہ لهي وڃي تہ ڪو عربي- سنڌي رسم الخط غير وگيانڪ آهي:

ديونا گري خط (٢)	عربي- سنڌي خط
पूर्ण	پُورڻَ
चूर्ण	چُورڻَ
धर्म	ڌَرمَ
कर्म	ڪَرمَ

(ب)- ديوان لوڪناٿ جو ٻيو اهم اعتراض هيءُ آهي تہ: ”ديوناگريءَ ۾ नंढो (ننڍو) لفظ ۾ هڪ ’ن‘ سجو آهي ۽ ٻيو اڌ، جنهنڪري اُچار پورو پورو ڪري سگهجي ٿو، پر سنڌيءَ ۾ ’ننڍو‘ لکجي تہ قاعدي موجب انهيءَ جو اچار ٿيو ननढो (نَندو)، جو تہ سنڌيءَ ۾ اڌ اڪري ٿئي ئي ڪانہ.“ اهي سٿون ئي ثابت ڪن ٿيون تہ ديوان لوڪناٿ صوتياتي نظام ۾ ڪيتري قدر

(1) Khubchandani, L., Phonology and Morphophonemics of Sindhi, M.A Thesis, Pensylvania University, 1961, pp.12&16.

(٢) لوڪناٿ جو اڳ ذڪر ڪيل آهي، ص ٣٧

مهارت رکندڙ آهي. ’ننديو‘ ۾ سڄي ’ن‘ ۽ اڌ ’ن‘ جو هئڻ ڪنهن بہ ماهر بيان نہ ڪيو آهي (١). سنڌيءَ ۾ اهڙا هزارين لفظ آهن- مثلاً: جنب، انب، انگ، سنج وغيره.

اول تہ هيءُ ڏسڻو آهي تہ جنهن نموني لفظ ’ننديو‘ اُچارجي ٿو، اهڙي نموني نقاد پاڻ ديوناگريءَ ۾ لکي سگهيو آهي؟ ڪوبہ سنڌي ٽَنَديو नंन्दियो نہ چوندو، پر ’ننديو‘ جو اچار ڪندو नन्दियो (ننديو). جو لوڪناٿ جي لکيت موجب नंदियो آهي- يعني خود سندس لکيت بہ درست ڪانهي.

(ب)- لوڪناٿ اڳتي لکي ٿو تہ ”بيو مزو ڪهڙو! ’فتوا‘ لکن ’فتويٰ‘ ۽ ’داوا‘ لکن ’دعويٰ‘ . پلا اها لپي وگيانڪ ڪيئن چئبي، جنهن ۾ اچار هڪڙو تہ لکاوٽ ٻي؟ ’فتويٰ‘ ۽ ’دعويٰ‘ ۾ ’يٰ‘ جي ڪهڙي ضرورت آهي، ۽ انهيءَ جو اچار هن لفظ ۾ ڪٿي آهي؟“ (٢). ساڳئي هنڌ وري لکي ٿو: ” ’خود‘ جو اچار ڪن ’خد‘ ، هت ’و‘ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟“

’خوش‘ جو اُچار ڪن ’خُش‘؛ هتِ ’و‘ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟“

لوڪناٿ اگر ٿورو توجهہ ڏئي ها تہ ڪيس معلوم ٿي وڃي ها تہ اهي لفظ سنڌيءَ ۾ اڌارا آيل آهن. ادبي زبان ۾ انهن جي لکيل صورت اهائي رکٽي آهي، جيڪا صورت اُنهن لفظن جي اصلي زبان ۾ آهي. اهڙا مثال انگريزي توڙي ٻين زبانن ۾ بہ ملن ٿا. انهيءَ ڪري ائين ڪونہ چئبو تہ عربي رسم الخط جڏو آهي. جن لفظن تي ڪيس اعتراض آهي، اهي عربي لفظ آهن، انهيءَ ڪري اُهي لکت ۾ بلڪل ائين ئي هئڻ گهرجن، جيئن عربيءَ ۾ لکيا وڃن ٿا، چاهي سنڌ ۾ انهن جو اچار ڪهڙو بہ ڪيو وڃي. سر وليم جونز جو رايو آهي:

---

(1) Khubchandani, L., pp. 13 & 02,

۽ پڻ ڏسو: خواجہ غلام علي الانا: ”سنڌي صوتيات“. ادبيات پبليڪيشنس، حيدرآباد، ١٩٦٧ع، ص ص ٨٣ ۽ ٨٤

(٢) لوڪناٿ حوالو ڏنل آهي، ص ٣٥.

"Arabic syllabary is almost perfect for Arabic itself"(1).

انهيءَ ڪري عربيءَ مان ورتل اڌارن لفظن (Loan-`words) جي لکت عربي رسم الخط موجب بلڪل درست آهي. انگريزيءَ جا ڪيترائي لفظ آهن، جيڪي اسين انگريزن وانگر ڪونہ ٿا اچاريون، پر انهن جي تحريري صورت اُهائي قائم رکون ٿا، جا لغت موجب مجيل هوندي آهي. مثلاً:

تحريري صورت (٢)	انگري اُچار	سنڌي اُچار
walk	ووڪ	واڪ
talk	ٽوڪ	ٽاڪ
water	ووٽَ	واٽرَ
thin	ٿن	ٿن
they	ذي	دي
horse	هوس	هارس
tortoise	ٽوٽَس	ٽارٽائز
sing	سِگ	سِنگ

انهن سيني لفظن ۾ قابل توجهہ لفظ /thin/ ۽ /they/ آهن، جن جو سنڌ ۾ اُچار /ٿن/ ۽ /دي/ ٿيندو آهي. تربيت يافتہ صوتيات جا ماهر ٿي ڄاڻن ٿا تہ انگريزيءَ ۾ (ٿ) ۽ (د) آواز ٿين ئي ڪونہ. انگريزي قانون موجب انهن جو اچار ٿيندو /ٿن/ ۽ /ذي/.

(ب)- مسٽر لوڪنات آمريڪا ۾ انگريزي اچارن کي سڌاري لکڻ جو حوالو ڏنو آهي، پر پاڻ شايد بيخبر آهي تہ خود آمريڪا واري سڌاريل صورتخطي، اتي جي صوتياتي اصولن موجب موزون نہ آهي. مثال طور:

انگريزي اچار	آمريڪي اچار
(ووٽ) /water/	(واڊر) /wa: dar/

(1) Firth, L. R., Papers in Linguistics. p. 125
(2) Jones, D., English pronouncig Dictionary, London, 1956

رومن خط جي باري ۾ بلوم فيلڊ لکي ٿو:

"The principle of a symbol for each phoneme is approached by our traditional alphabet writing, but our traditional writing does not carry it out sufficiently for the purpose of lingustic study. We write /sun/ and /son/ differently, although the phonemes are the same, but /lead/ (noun) and/lead/ (verb) alike, though the phonemes are different. The words /oh/, /owe/, /so/, /sew/, sow/, /hoe/, /beau/, /though/, all end with the same phoneme, variously reprsented in writing; the words /though/, /bough/, /through/, /cough/ end with different phonemes, but are all written with letters- ough. Our letter x is superfluous because it represents the same phoneme as /ks/ as in 'tax', or / gz/ as in 'examine'; our letter c is superfluous because it represents the same phoneme /k/ in 'cat' or as /s/ in 'cent'. Standard Enghlish in Chicago has thirty-two simple primary phonemes; the twenty- six letters of our alphabet are too few for a phonetic record. For some phonemes we use combinations of two letters (diagraphs) as th for the initial phonemes in /thin/, ch for that in /chin/, sh for that in /shin/, and ng for the final phoneme in /sing/".

مٿئين بحث کان پوءِ بيڌڙڪ چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ لاءِ موجوده حالت ۾ عربي- سنڌي رسم الخط ئي موزون ٿيندو، انهيءَ تي ٿڌي دماغ سان سوچڻ جي ضرورت آهي.

٧ـــ هن ڪتاب ۾ ڪيترن ئي اهڙن نڪتن تي بحث ڪيو ويو آهي، جيڪي اسان لاءِ بلڪل نوان آهن. ايلس واري صورتخطيءَ جي اوٽاين تي بحث ڪندي جزم، وسرگائي، گهٽي سُرَ، نون غُني ۽ همزي تي بحث ڪيو ويو آهي. جزم واري حصي ۾، منڌ ۽ وچ وارن "گڏيل آوازن"، ۽ انهن جي تحريري صورت تي ڪيل بحث، سنڌ وارن لاءِ بلڪل نئون آهي. پڙهندڙن لاءِ بهتر ٿيندو تہ لکيل صورتون جيڪي اسان جي دماغ ۾ گهر ڪري ويون آهن، تن کي ڪجهہ وقت لاءِ وساري، لفظن جي منڊ ۽ وچ ۾ آيل "گڏيل آوازن"

جي اچارن تي غور ڪن، ۽ ڏسيل صورت تي اچار کان پوءِ سوچي ڏسن. لوڪنات بہ تڏهن منجهي پيو آهي، جڏهن هن صحيح صورت تي ويچار ئي نہ ڪيو آهي.

جزم جي بيان ۾، جزم جي غلط استعمال تي بہ لکيو ويو آهي. صاف ڊگهن سُرن توڙي گهٽن ڊگهن ۽ ڇوتن سُرن جي لکت ۾، سنڌيءَ جي هر ڪتاب توڙي لغت ۾ جزم کي غلط نموني ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب ۾ درست لکڻيءَ لاءِ سفارش ڪيل آهي، جا قابل توجهہ آهي. ساڳيءَ طرح گهٽن ڊگهن سُرن کي نمايان ڪرڻ لاءِ "ن" استعمال ڪيو ويندو آهي، پر هِجي ۾ انهيءَ "ن" جو ڪو هڪڙو قاعدو نہ آهي، جنهنڪري درست هِجي لاءِ سفارش ڪئي ويئي آهي.

٨ ـ هن ڪتاب ۾ انگريزيءَ جا ڪيترائي فني اصطلاح ڪتب آندا ويا آهن، جي پڙهندڙن کي ضرور مشڪل لڳندا، ڇاڪاڻ تہ علم صوتيات جي جديد فن اسان جي ملڪ ۾ اجا تازو جنم ورتو آهي، جيتوڻيڪ اردوءَ ۾، انگريزي لفظن جا نعم البدل موجود آهن، پر اهي فني لحاظ کان ڪارگر نہ آهن، انهيءَ ڪري اهي لفظ نظر انداز ڪيا ويا آهن. البت هنديءَ ۾ موزون لفظ ملن ٿا، جيڪي اسان جي زبان ۾ جيڪر انوکا ۽ عجيب لڳن ها، پر اهي هاڻ استعمال ٿي رهيا آهن.

صوتيات تي انگريزي لفظن جا نعم البدل سنڌيءَ ۾ ناهيا ويا آهن. اهڙا فني لفظ ۽ اصطلاح "سنڌي صوتيات" ڪتاب ۾، انگريزي لفظن سميت ڏنا ويا آهن تہ جيئن صوتيات جهڙي مشڪل موضوع جو سنڌي ۾ آسانيءَ سان مطالعو ڪري سگهجي.

هن ڪتاب جي لکڻ ۾ خاص مقصد هيءُ رکيل آهي تہ سنڌي زبان جا عالم، استاد، تعليمي ماهر ۽ عربي رسم الخط جا ڄاڻو، سنڌيءَ جي موجوده صورتخطيءَ جو گهرو مطالعو ڪن، ۽ سنڌي زبان جي ابتدائي (پرائمري)

ڪتاب توڙي لغتن ۾ ڪم ايندڙ تحريري صورتن جو علمي (scientific) لحاظ کان جائزو وٺن.

هيءُ ڪتاب لسانيات جي شاگردن توڙي ٽريننگ اسڪولن ۽ ڪاليج جي شاگردن ۽ استادن، اديبن، عالمن، فاضلن ۽ بي. اي، بي. ٽي. توڙي ايم. اي جي شاگردن لاءِ اميد تہ گهڻي قدر ڪارگر ثابت ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ هن ڪان اڳ سنڌي صورتخطيءَ تي فني نقطہ نظر کان ڪابہ لکت، سنڌي توڙي ٻين زبانن ۾ موجود ڪانهي. مون کي اميد آهي تہ سنڌيءَ زبان جا سڄڻ هن ڪتاب مان گهڻو فائدو حاصل ڪندا.

سنڌي زبان جو فدائي
خواجہ غلام علي الانا

سنڌ يونيورسٽي
حيدرآباد سنڌ
٩-٦-١٩٦٩ع

چوٿين ڇاپي جا پيش لفظ

”سنڌي صورتخطي“ ڪتاب جو هي چوٿون ڇاپو، پڙهندڙن جي هٿ ۾ آهي. ٽيون ڇاپو ١٩٦٩ع ۾ شايع ٿيو هو. ١٩٦٩ع کان وٺي ١٩٩٣ع تائين، يعني ٢۴ سال جي هن وڏي عرصي ۾، سنڌي زبان ۽ سنڌي لسانيات جي موضوع تي، ڪيترائي ڪتاب، مقالا ۽ مضمون شايع ٿيا آهن، ڪن عالمن ۽ اديبن جي وچ ۾ ادبي معرڪا بہ ٿيا، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد، تاريخ، سنڌي وياڪرڻ، سنڌي صوتيات، سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافي، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس ۽ اهڙن ٻين موضوعن تي گهڻو ئي تحقيقي ڪم بہ ٿيو. اهو سارو مواد سنڌ جي اديبن، عالمن، اُستادن، شاگردن ۽ عام پڙهندڙن جي سامهون رهيو آهي.

سنڌي لسانيات جي سلسلي ۾، ايتري ساري مواد جي شايع ٿيڻ جي باوجود، اهو سوال تحقيق طلب رهيو تہ موجوده سنڌي صوَرتخطي، يعني عربي- سنڌي صورتخطيءَ جي شروعات ڪڏهن ٿي، ڪنهن ڪئي ۽ ڪهڙي دور ۾ ڪئي؟

”سنڌي صورتخطي“ ڪتاب جي هن ڇاپي يعني چوٿين ڇاپيَ ۾، انهيءَ سوال جي جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. نہ فقط عربي - سنڌي صورتخطيءَ جي سلسلي ۾ هن ڪتاب ۾ نئون مواد شامل ڪيو ويو آهي پر مون اها بہ ڪوشش ڪئي آهي تہ جيئن هن موضوع کي سامهون رکي، هن ڪتاب کي نئين سر ترتيب ڏجي ڇاڪاڻ تہ جيئن اڳ ۾ عرض ڪري آيو آهيان تہ ١٩٦٩ع کان وٺي ١٩٩٣ع تائين، واري عرصي دوران، سنڌي لسانيات جي موضوع تي تمام گهڻو ڪم ٿيو آهي. اهي نقطا ذهن ۾ رکي، مون هن ڪتاب ۾ گهڻيون ئي تبديليون ڪيون آهن ۽ مواد جي سٽاءَ ۾ بہ ڦير گهير ڪئي آهي.

جيئن تہ سنڌي صورتخطيءَ جي سلسلي ۾ هي ڪتاب، هڪ قسم جو ٽيڪنيڪل ڪتاب بنجي ويو آهي، ان ڪري هن موضوع تي آسان طريقي ۽ سولي ٻوليءَ ۾ ڪي ڳالهيون ۽ ڪي نقطا، ”سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس“ ڪتاب ۾ بيان ڪيا ويا آهن ۽ سمجهايا ويا آهن.

علم اللسان، سنڌ وارن لاءِ، هاڻ ڪو نئون علم نہ رهيوآهي، ڪيترائي سڄاڻ اديب ۽ سخنور هن ڏس ۾ ڪافي اڳتي وڌيا آهن ۽ سٺا سٺا مقالا، مضمون ۽ ڪتاب لکيا اٿن، جن ۾ سنڌي زبان جي تاريخ ۽ صوتيات متعلق سٺي معلومات ڏني اٿن، پر حقيقت ۾ اجا بہ گهڻو ئي ڪم رهيو پيو آهي، جنهن تي تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي.

مون کي خوشي تي آهي جو سنڌي زبان جي سلسلي ۾ مون هيستائين جيڪو پورهيو ڪيو آهي، اُن جو قدر ٿيو اهي، مون کي، سنڌ جي اديبن،عالمن ۽ عام ماڻهن کان سٺي موٽ ملي آهي، اُن جو هن کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو ثبوت پيش ڪري سگهجي ٿو جو موجوده وقت جي جڳ مشهور عالم، تعليمي ماهر ۽ سنڌي زبان جي وڏي ۾ وڏي ڄاڻوءَ، سنڌي لئنگويج اٿارٽي جي فاضل چيئرمين، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن، سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ جن ڪتابن کي، سنڌي لئنگويج اٿارٽيءَ طرفان ٻيهر شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو، تن ۾ هي ڪتاب يعني ”سنڌي صورتخطي“ سـپـڻ شامل هو.

آءُ دل جي گهراين سان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن جو خصوصاً ۽ سنڌي لئنگويج اٿارٽيءَ جي ’مجلس انتظاميہ ‘(Excutive committee)جو عموماً شڪر گذار آهيان، جو انهن منهنجي هن محنت جي قدر شناسي ڪري، منهنجي هن ڪتاب کي ٻيهر ڇاپائڻ جو فيصلو ڪيو.

هي ڪتاب، سنڌي صورتخطيءَ جي سلسلي ۾ يقيناً هڪ فني ڪتاب آهي، جنهن کي ملڪي ۽ غير ملڪي ماهرن ۽ سنڌي زبان جي

ڇاڻوئن قدر جي نگاهن سان پئي ڏٺو آهي.

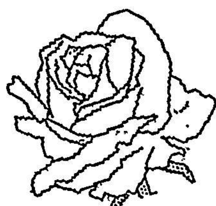
مون کي اميد آهي تہ سنڌ جي اديبن ،عالمن، فاضلن، شاعرن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اڀياس سان دلچسپي رکندڙ دوستن کي.منهنجي ڪتاب جو هي ڇاپو وڌيڪ وڻندو ڇو تہ هي ڇاپو، اڳوڻن ڇاپن جي ڀيٽ ۾ بلڪل نئون لڳندو ۽ نئين مواد سان ڀريل نظر ايندو.

منهنجي هيءَ ڪوشش ۽ محنت، سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان سان عشق جي ڪري آهي، مون کي أميد آهي تہ پڙهندڙ دوست، أستاد، ۽ شاگرد منهنجي هن پورهئي مان پورو پورو فائدو حاصل ڪندا.

١٦ مارچ، ١٩٩٣ع

سنڌي زبان جو فدائي
ڊاڪٽر غلام علي الانا

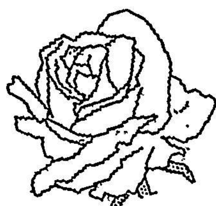
هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو. .

سنڌي صورتخطي

(نئين سر وڌيڪ سڌاريل ۽ وڌايل)

هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو. .

١. سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ ۽ قدامت جا اهڃاڻ

سنڌي ٻوليءَ ۽ اُن جي لپيءَ جي قدامت جي اهڃاڻن لاءِ اسان وٽ عرب سياحن جا احوال موجود آهن، جي ثابت ٿا ڪن تہ ديبل، منصوره ۽ ملتان ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليين ڳالهايون وينديون هيون (١).

پير حسام الدين شاه راشديءَ جي حوالي مان معلوم ٿو ٿئي تہ عربن جي دور ۾ سنڌي ٻولي نہ فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر لکي بہ ويندي هئي، ۽ سن ٢٧٠هـ/ ٨٨٣ع ۾ قرآن پاڪ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون ترجمو ڪيو ويو (٢).

تاريخ جي ورق گردانيءَ مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌ جا رهاڪو، اسلام جي آمد کان اڳ، پنهنجي پاڙي وارن ملڪن- عربستاٰن، ايران ۽ افغانستان- سان واپاري ۽ تجارتي ڳنڍ سنڌ- رکندا هئا (٣). نہ فقط ايترو، پر خود عراق، ايران ۽ افغانستان جا واپاري، عراق، بندر عباس ۽ بصري کان سنڌ جي سامونڊي ساحل ۽ دريائي بندرن تان ٿيندا، گجرات پاسي، سامونڊي ڪناري تي وسندڙ شهرن ۽ واپاري منڊين تائين ايندا هئا. اهڙيءَ طرح اسلام جي، سنڌ ۾، آمد کان اڳ سنڌ جا هندو واپاري ۽ تاجر بہ ايران، عربستان، بلخ ۽ بخارا تائين ويندا هئا. انهيءَ اچ- وڃ ۽ واپاري ڏي- وٺ جو اثر-سنڌي ٻوليءَ تي بہ ٿيو، ۽ ڪيترن ئي لفظن جي مٽا- سٽا ٿي.

عرب سياحن جي احوالن ۽ تازين کوجنائن مان ثابت ٿيو آهي تہ عرب حڪومت جي ابتدائي زماني ۾، بلڪ ان کان بہ اڳ؛ سنڌي زبان عام ماڻهن

(1) Elliot, H. E., History of India, Vol. I, Trubner & Co:, London, 1867, pp.35 & 39.

(٢) ڏسو پير حسام الدين راشديءَ جو مضمون: "منصوره جي تاريخ جو هڪ باب،" "سماهي مهراڻ"، نمبر١، جلد ١٠، حيدرآباد، ١٩٦١ع، ص ٢٠٣.

(٣) دين محمد وفائي: مقالو، "سنڌي زبان جي مختصر تاريخ" "مهراڻ جو موجون" پاڪستان پبليڪيشنس، ڪراچي، ١٩٦٣ع، ص ١.

جي روزمره واري، ۽ تجارت توڙي واپار جي استعمال واري ٻولي هئي. اسلامي حڪومت جي ابتدائي دور ۾، عربي سرڪاري زبان جي حيثيت ۾، دفتري ۽ انتظاميہ جي ڪاروبار ۾ ڪم اچڻ لڳي، پر تنهن هوندي بہ سنڌي ٻولي سنڌ جي عام ماڻهن، واپارين ۽ عالمن وٽ مقبول هئي. هيءَ زبان ان وقت بہ نہ فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر لکي بہ ويندي هئي. اهڙو ثبوت اسلامي (عربي) حڪومت جي دور وارن سياحن جي احوالن مان ملي ٿو.

جاحظ (٨٦٤ع) لکي ٿو:

"سنڌ (هند) جي ماڻهن کي اسان نجوم ۽ حسابن ۾ گهڻو اڳتي ڏٺو. انهن جو هڪ خاص سنڌي (هندي) خط آهي (١)...." الخ.

اهڙيءَ طرح اصطخري (٩٥١ع) بيان ٿو ڪري:

"منصوره، ملتان ۽ اُن جي مضافات جي ماڻهن جي ٻولي سنڌي ۽ عربي آهي (٢)".

ساڳيءَ طرح مسعودي (٩٥٧ع) لکيو آهي:

"سنڌ جي زبان هندستان کا مختلف آهي. سنڌ اسلامي ملڪن سان قريبتر آهي. مهانگر يعني ولهراءِ جي سلطنت جي تختگاهہ جي ٻولي 'ڪري' آهي. هيءَ انهيءَ طرف ۽ پسگردائيءَ جي زبان آهي، مگر ثقيل آهي. ساموندي ساحل، 'چيمور'، 'سوپاره' ۽ 'ٿاڻي' وغيره، ساحلي شهرن جي زبان 'لاڙي' آهي (٣)".

ساڳيءَ طرح بشاري مقدسي (تصنيف ٩٥٨ع) لکي ٿو:

"ديبل هڪ ساموندي شهر آهي. هن سان هڪ سؤ ڳوٺ مليل آهن. هتي جا رهاڪو زياده تر هندو آهن. سمنڊ جو پاڻي طغيانيءَ جي وقت شهر جي

---

(١) جاحظ: "رساله فخرالسودان علي البيضان"، اردو ترجمو، "هندستان عربون کي نظر مين"، جلد اول، دارالمصنفين، اعظم ڳڙهہ، ١٩٦٠ع، ص ص ٤-٧

(٢) اصطخري: "المسالک الممالک"، ايضاً، ص ٣٧٥.

(٣) ابوالحسن مسعودي: "مروج الذهب ومعاون الجوهر"، اردو ترجمو، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ص ٢٨٨ ۽ ٢٨٩.

ديوارن سان اچي لڳندو آهي. هتي جا باشندا واپاري آهن. سنڌي ۽ عربي زبانون ڳالهائين ٿا (١)".

بلڪل ساڳيءَ طرح ابن نديم (٩٩٥ع کان پوءِ) جو رايو آهي:

"سنڌ جي ماڻهن جون زبانون ۽ مذهب باهم مختلف آهن، ۽ رسم الخط متعدد آهن. هنن جا تقريباً ٻه سؤ رسم الخط آهن. سنڌ جي ماڻهن وٽ ٩ رسم الخط رائج آهن (٢)" .... الخ

اهڙيءَ طرح ابن حوقل پنهنجي سفرنامي ۾ لکيو آهي:

"منصوره، ملتان ۽ آسپاس جي علائقن ۾ عربي ۽ سنڌي زبانون رائج آهن (٣)".

ساڳيو بيان البيرونيءَ هنن لفظن ۾ لکيو آهي:

"ذڪر سنڌ ۾، ڪاري واري خطي ٿائين، 'مالوَشا ئو' (Malwashau) نالي جيڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي، ان کي 'مالواڙي' چئبو آهي. ٻَهمنَوا (المنصوره) ۾ 'سَئنڌوَ' رسم الخط ڪم ايندو هو. 'لاڙي' خط لاڙ ديس ۾ ڪم ايندو هو. 'ارڌناگري' رسم الخط 'ڀاٽيا' ۽ سنڌ جي ڪن حصن ۾ لکيو ويندو هو (٤)".

عرب سياحن جي سفرنامن نه فقط سنڌ جي ثقافت، وڻج واپار، علم ادب ۽ ٻين ڳالهين کي ٿڪت ۾ ثبوت طور پيش ڪيو آهي، پر انهن سفرنامن مان سنڌي ٻوليءَ، ۽ ان لاءِ ڪم ايندڙ 'لکتن' جي نمونن بابت به پتو پوي ٿو. جاحظ، ابن نديم ۽ البيروني جي احوالن مان ثابت ڪيو ويو آهي ته اسلام جي آمد وقت سنڌي ٻولي نه فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر اُها ڌار ڌار رسم الخطن ۾ لکي به ويندي هئي.

---

(١) بشاري مقدسي: "احسن التقاسيم في معرفته"، ايضا، ص ص ٣٥٨-٣٨٦.
(٢) ابن نديم: "الفهرست"، ايضا، جلد دوم، ١٩٦٢ع، ص ص ٣-٤.
(3) Elliot, H. M., Op., Cit., p. 39.
(4) Edward, C., Sachau, Alberuni's India, Kegan paul Trench Trubner, London, 1910, p. 173.

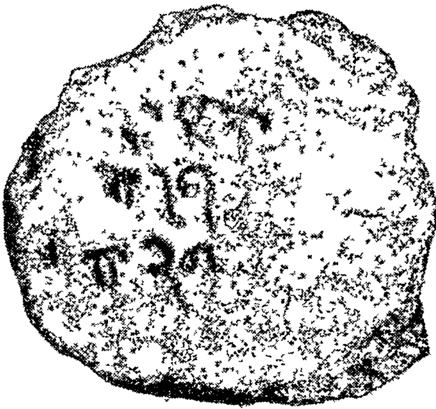
ڀنڀور جي کنڊرن جي کوٽائي، سنڌي ٻوليءَ جي هن باب جي تحقيق ۾ ڪافي مددگار ثابت ٿي آهي. هن کوٽائيءَ مان لڌل ٺڪرين تي لکيل حرف، اٺين صديءَ جي "آڳاٽي- ناگري" (Proto-Nagari) نمونې جا آهن. هن کوٽائيءَ مان مليل ثابتين عرب سياحن جي حق گوئي ۽ راست بازيءَ جي ساک ڀري آهي. ڀنڀور جي کوٽائيءَ مان جيڪي ٺڪريون هٿ آيون آهن، انهن تي لکيل اکرن جي باري ۾ آثار قديمه جي ڊائريڪٽر جو رايو آهي ته:

"اهي اکر جيڪي رواجي ڪاريءَ مس سان لکيل آهن، سي ثابت ٿا ڪن ته مٽيءَ جي برتنن جون اهي ٺڪريون ٻاهران هرگز گهرايون نه ويون هونديون، يعني ته اهي ديسي ٺهيل هونديون (١)".

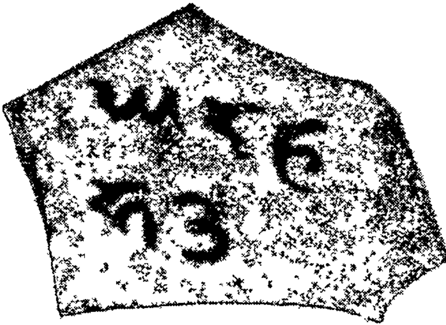
آثار قديمه جي محڪمي طرفان ڀنڀور جي باري ۾ شايع ڪيل 'خبر نامي' ۾ ٽن ٺڪرين جون تصويرون ڏنل آهن. اُنهن مان صفحي ٣٣ تي ڏنل تصويرن، نمبر ٩، ١٠ ۽ ١١ مان، ٩ ۽ ١١ نمبر وارين تصويرن وارين ٺڪرين تي هڪجهڙو رسم الخط يعني اردناگري خط لکيل آهي. وچينءَ تصوير، يعني ڏهين نمبر تصوير ۾ لکيل اکر 'لوهاڻڪي' يا 'لاڙي' رسم الخط جا آهن. رسم الخط جا اِهي ٻئي نمونا عرب سياحن جي بيانن کي صحيح ثابت ٿا ڪن، ۽ آثار قديمه جي ڊائريڪٽر جي راءِ کي سچو ثابت ٿا ڪن، ته اهي رسم الخط، اسلام جي آمد کان اڳ واريءَ سنڌي ٻوليءَ جا اهڃاڻ ڏين ٿا. سامهون ڏنل تصويرن ۾ انهن لکيتن جي جاچ کان پوءِ چٽي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي اسلام جي آمد کان به اڳ لکي ويندي هئي، جنهن لاءِ هڪ کان وڌيڪ لکيتون ڪم آڻڻ جو رواج هو.

هن بيان مان هي نتيجو ٿو نڪري ته جيئن سنڌي ٻولي قديم آهي، تيئن موجوده سنڌي ٻوليءَ جي لکت به قديم آهي، جنهن جا ڪي آڳاٽي ۾ آڳاٽا

(1) Khan F. A., "Bhambore Excavations", Department of Archaeology, Government of Pakistan, Karachi, revised edition, 1963. pp. 29 & 30

تصوير نمبر: ٩

تصوير نمبر: ١٠

تصوير نمبر:١١

ي ر مان لدل اُنهن ٺڪرين جون تصويرون، جن تي سنڌ ۾ اسلام جی آمد کان اڳ واري سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي لکت جا نمونا ڏنل آهن.

مثال ۽ اهڃاڻ ڀنڀور جي ٺڪرين مان ملن ٿا (۱). ڀنڀور واريءَ لکت مان هڪ، يعني تصوير نمبر ۱۰ واري لکت پڙهي ويئي آهي. ماهوار نئين زندگيءَ جي سيپٽمبر ۱۹٦٨ع واري پرچي ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته انهيءَ لکت جي پڙهڻي آهي: 'ٻُجر هَيڏَرَ' (۲). پهرينءَ سٽ ۾ لکيل آهي 'ٻُجر' ۽ ٻيءَ سٽ ۾ لکيل آهي 'هَيڏَرَ'.

انهيءَ ٺڪريءَ توڙي ٻين ٺڪرين کان سواءِ، برهمڻ آباد (المنصوره) جي کنڊرن مان هٿ آيل ٺڪرين تي لکيل لفظ، سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان اڳ جي زماني جي سنڌي ٻوليءَ جي لکيل صورت جي املهه نشاني آهن.

هن راءِ مان ثابت ٿو ٿئي ته اسلام جي آمد کان اڳ سنڌي ٻولي ديسي رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي، جنهن جا هڪ کان وڌيڪ رسم الخط هئا، يعني هر قوم کي پنهنجو پنهنجو رسم الخط هو: ٻولي اهائي ساڳي يعني سنڌي هئي، پر لوهاڻا ان کي پنهنجي نموني پيا لکندا هئا، ته ڀاٽيا پنهنجو رسم الخط پيا ڪم آڻيندا هئا. انهن کان سواءِ ٺٽائي ڀاٽين ۽ سيوهاڻي ڀاٽين جو رسم الخط الڳ الڳ هوندو هو. اهڙيءَ طرح 'راجائي' ۽ 'ونگائي' به رسم الخطن جا نالا هئا، جيئن البيرونيءَ 'مالواڙي' ۽ 'سَئِنڌَوَ' رسم الخطن جا نالا ڏنا آهن.

هن راءِ مان اهو به ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي ٻولي واپاري ڏي- وٺ ۽ عام استعمال واري ٻولي هئي، جا ان وقت به شاهوڪار، معياري ۽ وسيع ٻولي هئي. اُن ۾ نجوم، هيئت، طب ۽ ٻين علمن توڙي واپار، تجارت، روزانه

(۱) هت موهن جي دڙي واري لکت کي نظرانداز ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته جيستائين اها لکت پڙهي نه ويئي آهي، ۽ اهو ثابت نه ڪيو ويو آهي ته اُن لکت واري ٻوليءَ جي ساخت ۽ سٽاءُ ڪهڙي آهي، تيستائين موهن جي دڙي واري ٻوليءَ کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لفظن ۾ "قديم سنڌ جي ٻولي" چئبو، ۽ موهن جي دڙي واريءَ لکت کي "قديم سنڌ جي ٻوليءَ جي لکت" چئبو، ۽ نه ڪ موجوده سنڌي ٻوليءَ جي لکت، پر ڀنڀور واريءَ لکت کي سنڌي ٻوليءَ جي لکت چئبو.

(۲) ڏسو خواجه غلام علي الانا جو مضمون: "اسلام جي آمد کان اڳ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت"، "نئين زندگي"، سيپٽمبر، ۱۹٦٨ع، ص ۲۳.

استعمال جي شين، مختلف قسمن جي ڪپڙن، دوائن وغيره لاءِ لغتي خزانو هو. البيرونيءَ ان وقت جي ٻوليءَ جا جيڪي لفظ ڏنا آهن سي اينڊڙ صفحن ۾ ڏنا ويا آهن.

تيون تہ ”بجر هيدر“ لفظ وياڪرڻ جي لحاظ کان توڙي صرفي– نحوي نقطہ نگاہ کان نهايت ئي دلچسپيءَ سان پڙهيل آهي. هن لفظ جي ڇنڊڇاڻ کان پوءِ ڇٽي سگهجي ٿو تہ اڄ کان ٽيرهن چوڏهن سؤ ورهہ اڳ بہ سنڌي ٻوليءَ جي صفتي فقرن جي ساخت ۽ سٽاءَ ساڳي هئي. حاصل مطلب تہ اسلام جي آمد کان بہ اڳ سنڌي ٻولي جدا جدا لکتن ۾ لکي ويندي هئي.

٢ ـ ديسي۔سنڌي رسم الخط جا ڌار ڌار نمونا

ارڙهين صديءَ تائين، سنڌي ٻوليءَ لاءِ سرڪاري طور ڪابہ صورتخطي منظور ٿيل ڪانہ هئي. پارسي ادبي ۽ سرڪاري زبان هئي. نہ صرف مسلمان، پر اُهي هندو جن کي سرڪاري نوڪرين جي اُميد هئي، سي پڻ پارسيءَ ڏانهن وڌيڪ توجهہ ڏيندا هئا. سنڌي سيني جي روزمره جي زبان هئي. اُن کان سواءِ عوام جي روزمره جي زندگي ۽ وهنوار ۾ بہ سنڌي ڪم اينڊڙ زبان هئي، جنهن ۾ ڳالهائڻ ٻولهائڻ کان سواءِ واپاري ڏي– وٺ، ليکو چوکو ۽ لکت رکندا هئا ۽ دوڪانن تي وکرن ۽ وڙن جا نالا پنهنجي ماحول ۾ مروج رسم الخط ۾ لکندا هئا. اُن زماني ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لکت لاءِ ڌار ڌار رسم الخط ڪم ايندا هئا. جيتوڻيڪ پارسيءَ جي پيٺ ۾، سنڌي ٻوليءَ کي تعليم ۽ خط و ڪتابت لاءِ موزون نٿي سمجهيو ويو، تڏهن بہ هندو ۽ مسلمان واپاري، پنهنجو سمورو ڪاروبار، سنڌيءَ ۾ هلائيندا هئا. هندو ديوناگري

نموني تي ٺاهيل هندو- سنڌي صورتخطي پيا ڪم آڻيندا هئا، جنهن کي ڪيترن ئي نمونن ۾ لکيو ويندو هو (١). نہ فقط سنڌي هندو جدا جدا خط پيا ڪم آڻيندا هئا، پر مسلمانن ۾ خواجا ۽ ميمڻ پنهنجي واپار ۽ ٻئي ڪاروبار لاءِ ڌار ڌار خط پيا ڪم آڻيندا هئا (٢). اسٽئڪ بيان ٿو ڪري تہ "سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تحريري صورت لاءِ ڪيترائي خط ڪم اچن ٿا، جي سڀ سنسڪرت جي خط مان نڪتل آهن، ۽ انهيءَ وانگر کاٻي کان ساڄي لکيا وڃن ٿا" (٣). اُهي خط هي آهن:

(١) لوهاڻڪو رسم الخط: هي رسم الخط ٺٽي ۽ برهمڻ آباد ۾ لوهاڻا استعمال ڪندا هئا.

(٢) ڀاٽيا رسم الخط: هي خط ٺٽي جا ڀاٽيا ڪم آڻيندا هئا.

(٣) لاڙائي يا لاڙي رسم الخط: هي رسم الخط لاڙ ۾ لاڙي بندر، فتح باغ، جوڻ، رڙي، بدين، رهموڪي بازار جا عام ماڻهو ۽ واپاري ڪم آڻيندا هئا.

(٤) راڄائي رسم الخط: هي رسم الخط موجوده ٺٽي ضلعي جي بستيَن، دٻي، ميرپور ساڪري، جاڪي بندر ۽ سنڌي بندر جا واپاري ۽ عام ماڻهو ڪم آڻيندا هئا.

(٥) ميمڻڪو رسم الخط: هي رسم الخط ٺٽي، خيدرآباد، راهموڪي بازار ۽ ٻين شهرن جا ميمڻ (واپاري ۽ عام ماڻهو) ڪم آڻيندا هئا.

---

(١) انهن مان ڪي خدا آبادي، ساڪرو، ٺٽائي ۽ سيوهاڻي ديسي خطن ۾ لکندا هئا، جن ڪي ماترائون ڏنيون وينديون هيون.
See: Stack G. Grammar of Sindhi Language, 1849, pp. 3-8.

(2) Ibid, also see: Aitken, E.H., Gazetteer of the Province of Sindh, Mercantile Steam Press, 1907, p.472

(3) Stack, G., Op: Cit., pp.3-8.

(٦) خواجڪا اکر: هي رسم الخط نومسلم خواجه جيڪي اڪثر لوهاڻن مان مسلمان ٿيا هئا، سي ڪم آڻيندا هئا. هي خط پير صدرالدين لوهاڻڪي خط ۾ تبديليون ۽ واڌارا آڻي ٺاهيو هو.

(٧) ڏاڪڻي لهندا رسم الخط: هي رسم الخط چاچڪان سرڪار جي جوڻ، فتح باغ، بدين ۽ لاڙ جي ٻين حصن ۾، لوهاڻن ۽ ڀاٽين کان سواءِ ٻيا هندو واپاري ۽ عام ماڻهو ڪم آڻيندا هئا.

(٨) لُنڊا يا واڻڪا اکر: هي رسم الخط ڀائيبند واڻيا، واپاري بندين ۾ ڪم آڻيندا هئا.

(٩) ونگائي رسم الخط: هي رسم الخط بدين طرف، مهراڻي جي ونگي پٽڻ، ڪوڇي، باغ جي پٽڻ، ٻنگهار جي شهر ۽ ولهار جا واپاري ۽ عام ماڻهو ڪم آڻيندا هئا.

(١٠) خداوادي رسم الخط(١): هي رسم الخط خداآباد جا واپاري ۽ عام ماڻهو ڪم آڻيندا هئا.

(١١) سيوهاڻي ٻاٻڙڪا اکر: هي رسم الخط سيوهڻ ۾ هلندو هو. سيوهڻ جا ٻاٻڙا واپاري ڪم آڻيندا هئا.

(١٢) شڪارپوري رسم الخط: شڪارپور جا واپاري ۽ عام ماڻهو پنهنجو شڪارپوري رسم الخط ڪم آڻيندا هئا.

(١٣) ساکرو رسم الخط: هي رسم الخط سکر ۾ عام طور هلندو هو.

(١٤) گرمکي اکر: سنڌ ۾ گرونانڪ جا پوئلڳ، نانڪ- پنٿي هندو، هي رسم الخط ڪم آڻيندا هئا.

---

(1) Burton, R. F., Sindh and the Races that inhabit the valley of river Indus, W.H. Allen and Co., 1851. P. 152.

٣۔ خواجڪي سنڌي صورتخطي

سنڌي زبان جي مختلف صورتخطين جي جاچ ڪندي، اهو معلوم ٿي ٿو ته سگهيو آهي ته اسلام جي ابتدائي زماني ۾ سنڌ جا مسلمان عام طور ڪهڙو خط ڪم آڻيندا هئا. البت اڳتي هلي هن ڏس ۾ 'خواجڪو سنڌي رسم الخط' ۽ 'ميمڻڪو سنڌي رسم الخط' ملن ٿا، جن جو حوالو ڪئپٽن جارج اسٽئڪ به ڏنو آهي (١). پهريون يعني خواجڪو سنڌي رسم الخط، لوهاڻڪي رسم الخط (ينيور يا برهمڻ آباد وارين ٺڪرين وارو خط) ۾ سڌارا ۽ واڌارا آڻي، سنڌ، ڪڇ ۽ ملتان جي علائقي جا نوان اسماعيلي مسلمان عام طور استعمال ڪرڻ لڳا. اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته جنهن لوهاڻا قوم، سيدنا پير شمس سبزواري ملتاني ۽ پير صدرالدين جي دعوت هيٺ اسلام قبول ڪيو هو، ۽ شمسي ۽ خواجه (اسماعيلي) جو لقب حاصل ڪيو، ان قوم ۾ هي رسم الخط (ينيور واري نمبر ڏهين تصوير وارو) اڳيئي رائج هو. ان رسم الخط ۾، پير صدرالدين صاحب، ماترائون شامل ڪيون، ۽ ان سان گڏ اُن ۾ ٻيا سڌارا ۽ واڌارا آڻي، ان تي "خواجڪي سنڌي" يا "چاليهه اکري" نالو رکيائون. سندس مراد هئي ته نوان مسلمان (اسماعيلي خواجا)، اسلامي نظرين ۽ اصولن کي پنهنجيءَ ئي ٻوليءَ ۾ سکن ۽ ياد ڪن. هن رسم الخط ۾ لکيل ڪتاب، موجوده وقت به پاڪستان، هندستان، برما، سريلنڪا، آفريڪا ۽ ڪئناڊا جا اسماعيلي پڙهندا آهن. تازو ڪئناڊا ۾ ته خواجڪي سنڌي رسم الخط جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ هڪ انجمن قائم ڪئي ويئي آهي. هن صورتخطيءَ ۾ نه رڳو مذهبي ڪتاب لکيا ويا، پر ادبيات،

(1) Stack, G., Grammar of Sindhi Language, Bombay, American press. 1849.

ڱ ک گ گھ ڳ	Velar	نرم تارون وارا
چ ڇ ج جھ ڄ	Palatal	سخت تارون وارا
ٽ ٺ ڊ ڍ ڻ	Cerebrals	مورڌني
ت ٿ د ڌ ن	Dental	ڏندن وارا
پ ڦ ب ڀ م	Bilabial	ٻن چپن وارا
ٻ ڏ ڄ ڳ	Implosives	چوسڻ واري وارا / ڌماڪيدار
و س ش ھ	Fricatives	گهڪيدار
ي ر ل ڙ	Semi-vowels, liquids and flaps	نيم سُر، روان، ڦڙڦڙ وارا
ڌر ٽر ڪش	Rhotacised Consonants	ٻٽا حرف صحيح
آ آ اِ اِي اُ اُو اي او	Vowels	حرف علت

نوٽ: هيٺيون صورتون بعد ۾ ورهاڱي کان اڳ خواجڪي سنڌي خط ۾ شامل ڪيو ويئون: ف = ، ذ، ض، ظ، ز = ، خ = ، غ = ، ساڳيءَ طرح يڪي پد ڏيڪاريندڙ ٻٽن حرف علتن (diphthongs) لاءِ هيٺيون صورتون گڏيون ويئيون : او= ، اي =

(۱) ڊاڪٽر دائود پوٽو: "ڪلچرل هيريٽيج آف پاڪستان"، ص، ۱۵٦.

تاريخ، هندسہ ۽ فلسفي تي بہ ڪتاب لکيا ويا، جن مان ڪي قلمي نسخن جي صورت ۾، ۽ ڪي ڇپيل صورت ۾، برٽش لائبرري، انڊيا آفيس لائبرري ۽ انگلنڊ جي ٻين لائبررين ۽ لنڊن جي انسٽيٽيوٽ آف اسماعيلي اسٽڊيز جي لائبريءَ ۾ رکيل آهن.

هيءَ رسمہ الخط چاليهن حرفن يعني اکرن تي مشتمل آهي، ۽ اهوئي سبب آهي جو سنڌ ۾ هن کي "چاليهہ اکري" بہ چيو ويندو آهي. سنڌ ۾ هن کي "خواجڪي سنڌي صورتخطي" بہ سڏبو آهي، پر هندستان ۽ آفريڪا ۾ هن کي رڳو "سنڌي" چوندا آهن. هن خط ۾ وينجڻ (consonants) کان سواءِ، شروعات ۾ سُرن (vowels) لاءِ آٺ حرف (graphemes) هئا، پر پوءِ ان ۾ 'هڪ پد وارن ٻِٽن سُرن' (diphthongs) لاءِ بہ حرف ملايا ويا. صفحي ٣٩ تي هن صورتخطيءَ جا حرف ڏنا ويا آهن، جي ڌار ڌار آوازن (sounds) جون لکيل صورتون آهن.

انهن کان سواءِ البيروني بہ ڪن رسمہ الخطن جا نالا ڏنا آهن جيئن اڳتي هلي بيان ڪيو ويو آهي. البيرونيءَ کان اڳ ۾ اسان کي عرب سياحن جي سفرنامن مان سنڌي ٻوليءَ جي رسمہ الخطن جي فقط تعداد جي باري ۾ معلومات ملي ٿي، پر هن (البيروني) عالمہ کان پوءِ، انگريز ماهرن نہ فقط نالا ڏنا، پر انهن لکتن ۽ لپين جا نمونا پڻ پيش ڪيا.

هن ڏس ۾ ڀنڀور ۽ برهمڻ آباد جي کوٽائين مان حاصل ٿيل ٺڪرين تي لکيل اکرن، عرب سياحن جي دعوائن کي دليل طور پيش ڪيو. ڀنڀور مان لڌل ٺڪرين کي پڙهڻ کان پوءِ نہ فقط رسمہ الخط جي باري ۾ گهڻو ڪجهہ چيو ويو آهي، پر ان وقت ڪمہ ايندڙ سنڌي ٻوليءَ جي ساخت، سٽاء، مواد ۽

ٻوليءَ جي مجاز جي باري ۾ ٻه راءِ ڏني ويئي آهي (١)، البت برهمڻ آباد (المنصوره) مان لڌل ٺڪرين تي لکيل اکرن (رسم الخط) جي باري ۾ اجا ڪا راءِ يا رايو ڪونه ڏنو ويو آهي، جنهن جي آثار تي ڪجهه چئي سگهجي، پر ايترو سو چئي سگهجي ٿو ته ڀنڀور ۽ برهمڻ آباد جي کنڊرن جي کوٽائيءَ مان حاصل ٿيل ٺڪرين تي لکيل اکر ثابت ٿا ڪن ته هنن شهرن جا ماڻهو نه فقط پراڻي تهذيب ۽ ثقافت جا ڌڻي هئا، پر هو پنهنجي روزانه زندگي، وهنوار ۽ اٿڻي ويهڻي ۾ پنهنجي ٻولي ڪم آڻيندا هئا، جيڪا هو نه فقط ڳالهائيندا هئا، پر هو اها ٻولي باقاعدگيءَ سان لکي به سگهندا هئا.

ساڳيءَ طرح برٽن (Burton) لکي ٿو ته "اهي خط جن ۾ سنڌي زبان لکي ويندي آهي، سي اڪيچار آهن. مسلمانن ۾ ڪم ايندڙ، سامي خط کان سواءِ به اٽڪل پنج خط ٿيندا، جيڪي سنڌ جا هندو توڙي مسلمان ڪم آڻيندا آهن" (٢).

انهن سيني ديسي رسم الخط جي لکت جا نمونا ٤٢ ۽ ٤٣ صفحن تي ڏنا ويا آهن.

---

(١) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: مقالو "ڀنڀور جا آثار- سنڌي ٻولي ۽ سنڌي سماج جو مطالعو"، سماهي مهراڻ، ٤- ١٩٨٣ع، ص ص ٦١- ٦٢.

(2) Burton, R. F., Sind and the Races that inhabit the valley of river Indus, W. H. Allen & Co., London, 1851, P. 152.

SINDHI

The Alphabet

Roman characters	Devanāgarī	Khudāwādī	Shikārapurī	Sakhar	Thattai: Luhānās	Thattai: Bhātiās	Lāṛāī	Wangāī	Rajjāī	Khwojās	Maimons: Thattai	Maimons: Haidarabādī	Sewhāṇī Bhabṛās	Southern Lahndā
ka	क	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
kha	ख	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ga	ग	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
gga	ॻ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
gha	घ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ṅa	ङ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
cha	च	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
chha	छ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ja	ज	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
jja	ॼ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
jha	झ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ña	ञ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ṭa	ट	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ṭra	ट्र	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ṭha	ठ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ṛa	ड	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ḍḍa	ॾ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ḍra	ड्र	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ḍha	ढ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ṇa	ण	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

SINDHI

THE ALPHABET.

Roman Characters	Devanāgarī	Khudāwādī	Shikārapurī	Sakhar	Thattai: Luhānās	Thattai: Bhātiās	Lāṛāī	Wangāī	Rajjāī	Khwājās	Maimon: Thattāī	Maimon: Haidarābādī	Sewhānī Bhātiās	Southern Lahndā
ta	त	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
tha	थ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
da	द	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
dha	ध	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
na	न	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
pa	प	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
pha	फ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ba	ब	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
bba	ॿ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
bha	भ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ma	म	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ya	य	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ra	र	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
la	ल	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
va	व	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
sa	श	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
sha	ष	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
sa	स	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ha	ह	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Numerals				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
				1	2	3		4	5	6	7	8	9	10

۴- عربي- سنڌي صورتخطي

هي سوال اجا تحقيق طلب آهي تہ سنڌ ۾ عربي- سنڌي صورتخطيءَ جي شروعات ڪيئن ٿي، ۽ ڪڏهن ٿي؟

ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جي خيال موجب، عربي- سنڌي رسم الخط جو قديم نمونو شاه ڪريم بلڙائيءَ (۱۵۳۷ع کان ۱٦٦۳ع) جي چپيل ڪلام ۾ مليو آهي (۱). جيئن تہ هن خط ۾ 'وسرگ ڌوڪڻ آوازن' (aspirated plosive sounds) ۽ 'گهُڻن سُرن' (nasal vowels) ۾ ڪوبہ فرق ڏيکاريل نہ آهي، انهيءَ ڏس ۾ هيءُ خط پاڻ وڌيڪ منجهائيندڙ آهي. شاه ڪريم کان پوءِ ٻين بزرگن جو ڪلام بہ عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکيل آهي.

سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي سماجي، تجارتي، علمي، ادبي ۽ لساني ڪارج جي سلسلي ۾، اسان کي سڀ کان اڳاٽي ۾ اڳاٽي ۽ ان وقت جي لحاظ کان گهڻي ۾ گهڻي معلومات، عرب سياحن جي سفرنامن مان ملي ٿي. انهن سياحن ۽ ماهرن ۾ سڀ کان پهرين جاحظ (۸٦۴ع) (۲)، پوءِ اصطخري (۹۵۱ع) (۳)، پوءِ مسعودي (۹۵۷ع) (۴)، پوءِ ابن حوقل (۳۴۵هہ/ ۹۵٦ع) (۵)،

---

(1) Daudpota U. M., Dr., Article, "Sindhi Literature, Published in "Cultural heritage of Pakistan", Oxford University press, London, 1955, p, 156.

(۲) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: مقالو "ٻنڀور جا آثار- سنڌي ٻولي ۽ سنڌي سماج جو مطالعو"، سماهي مهراڻ، ۴- ۱۹۸۳ع، ص ص ٦۱- ٦۲.

(۲) جاحظ: "رساله فخرالسودان علي البيضان"، اردو ترجمو "هندوستان عربون کي نظر مين"، حصہ اول اعظم ڳڙه، حصو اول، دارلمصنفين، ۱۹٦۵ع، ص ۷۳ ۽ ۷۴.

(۳) اصطخري: المسالک الممالک ايضا، ص ۳۷۵.

(۴) ابوالحسن مسعودي: "مروج الذهب و معاون الجوهر"، ايضا، ص ص ۲۸۸ ۽ ۲۸۹.

(۵) ابن حوقل ڏار ڏار ملڪن جا نقشا تيار ڪيا، ان ۾ هن سنڌ جو نقشو پڻ ڏاهيو هو، جو غالباً سنڌ جو پهريون نقشو هو، جنهن ۾ پهريون دفعو سنڌ جي شهرن جا نالا عربي رسم الخط ۾ لکيائين.

پوءِ بشاري مقدسي (٩٥٨ع) (١)، پوءِ ابن نديم (٩٨٥ع ڌاري) (٢) ۽ پوءِ البيروني (١٠١٧ع کان ١٠٣٠ع)، پنهنجن پنهنجن ڪتابن ۽ تذڪرن ۾، ان وقت جي ماڻهن جي حالت، ثقافتي ۽ سماجي پهلوئن، وڻج واپار ۽ ٻوليءَ لاءِ مستعمل رسم الخط جو ذڪر ڪيو آهي. انهن سياحن، ماهرن ۽ محققن ۾ البيرونيءَ تہ ان وقت جي چالو رسم الخطن جا نالا پڻ ڏنا اهن، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. هو لکي ٿو:

"ڏکڻ سنڌ ۾، ڪاري واري خطي تائين، "مالوشائو" (Malwashau) نالي جيڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي، ان کي "مالواڙي" (ملقاري) بہ چئبو آهي. بَهمَنوا (المنصوره) ۾ "سئنڌوَ"(Saindva) رسم الخط ڪم ايَندو آهي. "لاڙي خط"، "لاڙ ديس" ۾ ڪم ايندو آهي. "ارڌناگري" رسم الخط، "ياتيا" ۽ سنڌ جي ڪن حصن ۾ لکيو ويندو آهي"(٣).

البيرونيءَ جي هن راءِ، ٻين عرب سياحن طرفان رسم الخط جي باري ۾ ڏنل معلومات، ڀنڀور ۽ برهمڻ آباد (المنصوره) مان رسم الخط جا حاصل ٿيل نمونا، جارج اسٽئڪ (٤) ۽ سرگريئرسن جي جڳ مشهور تحقيق (٥)، مان ائين ٿو معلوم ٿئي تہ سنڌي زبان لاءِ عربي- سنڌي رسم الخط يا عربي حروف تهجيءَ جي ابتدا ڪڏهن ٿي؟ هن ڪتاب ۾ بہ اڳين ٽن ڇاپن ۾ عربي- سنڌي صورتخطيءَ جي عنوان هيٺ، هڪ سوال ڪيو ويو هو. سوال هو:

"هي سوال اجا تحقيق طلب آهي تہ سنڌ ۾ عربي- سنڌي صورتخطيءَ جي شروعات ڪيئن ٿي ۽ ڪڏهن ٿي؟ (٦)"

---

(١) بشاري مقدسي:" احسن التقاسيم في معرفه"، اردو ترجمو، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ص ٣٥٨- ٣٨٦.

(٢) ابن نديم: "الفهرست" اردو ترجمو، جلد دوم، ١٩٦٢ع، ص ص ٣- ٤.

(3) Sachau, E. C., Alberuni's India, London, Kegan Paul Trench Trubner, 1910. P. 173.

(4) See Stack., G. Op. Cit.

(5) Grierson, E.H. "Linguistic Survery Of India", Vol; viii.

(٦) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: "سنڌي صورتخطي"، ڇاپو ٽيون، حيدرآباد، سنڌي زبان پبليڪيشنس ١٩٦٩ع، ص ٢٧.

ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جي خيال موجب: "عربي- سنڌي خط جو قديم نمونو، شاه ڪريم بلڙائيءَ (١٥٣٧ع کان ١٦٦٣ع) جي ڪلام ۾ مليو ٿو. شاه ڪريم کان پوءِ ٻين بزرگن جو ڪلام بہ عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکيل آهي" (١).

هن سلسلي ۾ البيرونيءَ جي راءِ جو جائزو وٺندي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو:

"پنهنجي هن بيان ۾ بيرونيءَ ڪم از ڪم ٽن صورتخطين جو پتو ڏنو آهي، جيڪي ١٠٢٠ع کان ١٠٣٠ع واري عرصي اندر رائج هيون. ڀاٽيہ (جيسلمير) ۽ سنڌ جي ڪن ڀاڱن ۾، يعني جيسلمير واري سرحد لڳ، سنڌ جي اڀرندين ڀاڱن ۾، "اڌ- اکري ناگري" هلندڙ هئي. انهيءَ مان ڀانئجي ٿو تہ اندازاً موجوده سکر، خيرپور، سانگهڙ ۽ ٿرپارڪر ضلعن جي اڀرندين ڀاڱن ۾ "اڌ- اکريَ ناگري" هلندڙ هئي. ساموندي ڪناري يعني موجوده ٺٽي ضلعي جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾ "ملقاري" رسم الخط رائج هئي. تاريخي اعتبار سان درياءَ کان اولهہ طرف، ميرپور ساڪري واري علائقي ۾، اڳاٽي وقت کان "نڳامرا" قوم آباد هئي، ۽ ٿي سگهي ٿو تہ انهن جي صورتخطي "نڳامري" ڏانهن اشارو هجي. وچ سنڌ واري علائقي ۽ گاديءَ جي شهر بهمنوا يا منصوره ۾، سينڌَبَ" يعني "سئندو" يا "سنڌي صورتخطي" هلندڙ هئي. اها "عربي- سنڌي" صورتخطي هئي، جيڪا پهريائين منصوره واري علائقي ۾ استعمال ٿي، ۽ اِتان آهستي آهستي سڄيءَ سنڌ ۾ رائج ٿي (٢)."

ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو:

"عربي- سنڌي صورتخطيءَ جو اڳاٽي ۾ اڳاٽو نمونو خود محقق بيرونيءَ

(1) Daudpota, U. M., Article, "Sindhi Literature," Cultural Heritage, of Pakistan, Karachi, Oxford University Press, 1955, P. 156.

(٢) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ،" ڇاپو ٻيو، حيدرآباد، زيب ادبي مرڪز، ١٩٨٠ع، ص ٤٧- ٧٥.

جي لکيت ۾ ملي ٿو. هن "ملقاري" لفظ ۾ "ق" جو حرف آندو آهي، "مگر" (منگر) ۽ "اڱل" (اڱر) لفظن ۾ "گ" جي اُچار لاءِ "گ" حرف ڪم آندو اٿس، يعني تہ خود محقق بيروني، سنڌ جي مقامي اُچارن کي ادا ڪرڻ لاءِ عربي حرفن مٿان ٽبڪا ڏيئي نوان اکر ڪديا (١).

عرب سياحن جي سفرنامن ۽ انهن کان اڳ جي لکيل تاريخي مواد جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ انهن ڪتابن ۾ سنڌ جي باري ۾، لکيل احوالن ۾ ڪيترن ئي مقامي سنڌي لفظن کي عربي رسم الخط ۾ لکڻ جو رواج يا ابتدا البيرونيءَ جي آمد واري دور (١٠١٠ع- ١٠٣٠ع) کان گهڻو اڳ ٿي چڪي هئي. البيروني ١٠١٧ع کان ١٠٣٠ع واري عرصي ۾ هت (سنڌ ۾) منصوره بہ آيو، جڏهن تہ پهريون عرب سياح جاحظ جنهن جو احوال ٨٦٤ع ۾ ملي ٿو، يعني البيرونيءَ جي اچڻ کان ١٥٣ سال اڳ جاحظ کان پوءِ هڪ ٻئي پٺيان ٻيا سياح بہ آيا، جيئن اصطخريءَ جو سن ٩٥١ع آهي، ابن حوقل جو سن ٢٤٥هہ/ ٩٥٦ع جي لڳ ڀڳ آهي. جاگرافيدان مسعودي ٣٠٣هہ/ ١٦ـ ٩١٥ع ڌاري سنڌ ۾ آيو: بشاري مقدسيءَ جي تصنيف جو سن ٩٨٥ع/ ٣٧٥هہ آهي، ابن نديم ٣٧٧هہ/ ٨٦ ـ ٩٨٥ع ڌاري سنڌ جو احوال لکيو، پر البيرونيءَ جو احوال ١٠١٧ع کان ١٠٣٠ع جو آهي. انهن سڀني سياحن، مورخن، ماهرن ۽ جاگرافيدانن جي سفرنامن ۽ تذڪرن مان نہ فقط سنڌ جي ثقافت، وڻج واپار، علم ادب ۽ ٻين ڳالهين کي لکت ۾ بيان ڪيو ويو آهي، پر انهن سفرنامن مان سنڌي ٻولي، ان لاءِ ڪم ايندڙ رسم الخطن جي تعداد جي باري ۾ پڻ خبر پوي ٿي ۽ البيرونيءَ تہ انهن رسم الخطن جا نالا بہ ڏنا آهن. انهن سفرنامن ۽ تذڪرن ۾ سنڌي ماڻهن، سنڌ جي ماڳن، مڪانن ۽ دريائن وغيره جا نالا عربي رسم الخط ۾، ڪجهہ تبديليءَ کان پوءِ ڏنا ويا، ان ڪري سنڌي زبان ۾ ڪافي وسعت اچي چڪي هئي. هزارن جي

(١) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ،" ڇاپو ٻيو، حيدرآباد، زيب ادبي مرڪز، ١٩٨٠ع، ص ص ٧۴ـ ٧٥.

تعداد ۾ عربي ٻوليءَ جا لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿي ويا ۽ سنڌي لغت جو حصو بڻيا.

هڪ ڳالهہ هيءَ بہ توجهہ جي لائق آهي تہ عرب سياحن ۽ جاگرافيدانن جي اچڻ واري عرصي جي لڳ ڀڳ ڪيترائي تاريخي ڪتاب قلمبند ٿي چڪا هئا، جن ۾، سنڌ ۾ اسلامي فتوحات جي باري ۾ تفصيل سان ذڪر ڪيو ويو هو. هن وقت تائين جن تاريخي ڪتابن جا نالا مليا آهن، انهن مان ڪي هي آهن:

(۱) فتوح البلدان: هيءَ بلاذريءَ جي لکيل تاريخ آهي، جنهن ۾ هڪ باب سنڌ جي فتوحات جي عنوان سان آهي. بلاذريءَ جي وفات ۲۷۹/۸۰هہ ۾ ٿي، يعني ابن حوقل کان ۳۵/۳۴ سال پوءِ.

(۲) تاريخ يعقوبي: هن تاريخ ۾ محمد بن قاسم جي سنڌ جي فتح جو احوال تفصيل سان ڏنل آهي. يعقوبيءَ جي وفات ۲۸۴هہ ۾ ٿي.

(۳) تاريخ طبري: هن تاريخ جو مصنف ابوجعفر محمد بن جرير الطبري آهي. هيءَ ۲۲۴هہ ۾ ڄائو هو ۽ ۳۱۰هہ ۾ وفات ڪيائين. هن تاريخ ۾ سنڌ جي فتوحات جي باري ۾ ذڪر آهي ۽ حوالا ڏنل آهن، گويا هن تاريخ جو مصنف ابن حوقل جو همعصر هو.

(۴) الڪامل في التاريخ: هي ڪتاب ابن لاثير جو لکيل آهي. هي عالم ۵۵۵ هہ کان ۶۳۰هہ تائين ٿي گذريو آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي اوائلي فتوحات جي باري ۾ ذڪر آهي.

(۵) فتح نامہ سنڌ عرف چچنامو: سنڌ جي تاريخ بابت هي پهريون مڪمل ڪتاب آهي. هي ڪتاب اصل ۾ عربيءَ ۾ لکيو ويو هو جنهن جو فارسي ترجمو ۶۱۳هہ (۱۲۱۶ع) ۾ ٿيو. هن ڪتاب ۾ هزارن جي تعداد ۾ سنڌ جي ماڻهن، ماڳن، دريائن، ندين، ڍنڍن، قومن ۽ ذاتين جا نالا عربي– سنڌي حروف تهجيءَ ۾ ڏنل آهن.

انهن سيني تاريخي ڪتابن ۾ سنڌ جي ڳوٺن، ماڻهن، دريائن، ماڳن ۽

مڪانن جا نالا عربي- سنڌي رسم الخط جي نموني ۾ لکيا ويا آهن، پر هن ڏس ۾ سڀ کان وڏيڪ اهم ڪتاب چچنامو آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جا هزارين لفظ، عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکيل آهن، جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي.

عربي دور حڪومت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي معيار، مقام ۽ شڪل جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو:

"عربي دور حڪومت ۾ ٻوليءَ ۾ مرڪزيت پيدا ٿي. سنڌ جي مختلف ڀاڱن ۽ قبيلن جي ٻولين ۾ وڏيڪ مرڪزيت پيدا ٿي، جنهنڪري هڪ جامع سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل وجود ۾ آئي.

سنڌ ۾ عربي دور جي ابتدا کان ئي عربن جون آباديون قائم ٿيون. سنڌ وارن جا عرب ملازمن، ڪاريگرن ۽ عالمن سان گهرا معاشرتي تعلقات پيدا ٿيا. عربن سنڌ کي پنهنجو وطن بنايو. سنڌن دائمي سڪونت سبب، عربن ۽ سنڌين جي وچ ۾ شادين مرادين ۽ مٽين مائٽين جا سلسلا قائم ٿيا. عرب ۽ سنڌي پاڻ ۾ ايتري قدر ته سڱيڻا ٿيا، جنهنڪري سنڌ وارن جي سماجي زندگيءَ تي اثر وڌيو. اسلام جي اثر ماڻهن جي روزانه زندگيءَ تي وڏو اثر ڪيو.

انهيءَ اجتماعي نفسيات جو ٻوليءَ جي نفسيات تي اثر گهڻو پيو. بيشمار عربيءَ جا لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا، انهيءَ ڪري ٻوليءَ جي لغت ۾ واڌارو ٿيو. انهن ۾ مذهب، معاشيات، معاشرتي زندگي، زراعت، تجارت، ابلاغ، صنعت، مواصلات (Communication)، جنگ، انتظامي اُمور ۽ ٻيا ڪيترائي لفظ داخل ٿيا" (١).

اسلامي حڪومت جي اثر ڪري، جتي هزارن جي تعداد ۾ عربي لفظ، سنڌي لغت جو حصو بڻيا، اُتي پنهي تهذيبن جي ميل جول ڪري، ڪيترائي سنڌي لفظ، عربي ٻوليءَ ۾ شامل ٿي ويا. عرب سياحن ۽ محققن پنهنجي سفر دوران سنڌ ۾ بيشمار سنڌي لفظ، عربي ٻوليءَ ۾ استعمال ٿيندي ٻڌا. سنڌي ٻوليءَ جي انهن ۽ اهڙن ٻين لفظن جي عربيءَ ۾ عام استعمال جو خاص سبب هي به هو، جو ڪيترين ئي پسارڪيون شيون ۽ وکر، توڙي رومزه جي استعمال جا وڙ

---

(١) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ص ٧٤ـ ٧٥.

جهڙوڪ: 'تومر'، "گرم مصالحو'، 'ڪپڙو' 'ستيون' 'ڦڪيون' ۽ ٻيون شيون سنڌ جي مَنڊين ذريعي عربستان، ايران ۽ ٻين ملڪن ڏانهن اُماڻيون وينديون هيون. سنڌي ويدن، ويجن ۽ طبيبن، طب جي ڪتابن ۽ ويدن کي عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو، انهيءَ ڪري سوَن جي تعداد ۾ سنڌي لفظ معمولي صوتي تبديل سان، عربي ٻوليءَ ۾ جيئن جو تيئن رهيا ۽ رکيا ويا، جيڪي اڄ بہ سڃاڻي سگهجن ٿا. البت ڪي لفظ گهڻي صوتي تبديل سبب عربيءَ ۾ اهڙا تہ مدغم ٿي ويا جو اهي هاڻ سڃاڻڻ ۾ ئي نٿا اچي سگهن. مثلاً اهڙا لفظ آهن:

سنڌي لفظ	عربيءَ ۾ شموليت کان پوءِ	سنڌي لفظ	عربيءَ ۾ شموليت کان پوءِ
تومر	ثومر/ فومر	کنڊ	(قند) (١)
سڙهہ	شرعه	ڪک	ڪَخ
جت	زط	گج	قزّ
ڪاٻارو/ ڪاٻالو	قباله	ڪپور	ڪافور
ڦردو	قَرضه	نيل	نيلج
ڪرمچ	ڪرمز	ڪرڻ ڦل	قرنفل
پوتي/ پوتو	فوطه	جاءِ ڦل	جائفل
هندورو	هندول	ترِڦلو	آطرفل
ٻيانو	بعيانہ	مِک	مِخ
ڇيٽ	شيٖت		

اهڙيءَ طرح هيٺ مثال طور اهي سنڌي لفظ ڏجن ٿا، جيڪي سنڌ ۾ رهندڙ

(١) سيد سليمان ندوي: "عرب و هند کي تعلقات"، هندوستان اڪيڊمي، ۱۹۲۹-۳۰ع، ص ٦٩. ۽ پڻ ڏسو بزرگ بن شهريار: "عجائب الهند". اردو ترجمو، ص ٢٠٢.

عربن جي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا، جن کي هنن جيئن جو تيئن قائم رکيو. اهڙن لفظن مان ڪي هي آهن:

سنڌي	عربيءَ ۾ شموليت کان پوءِ	سنڌي	عربيءَ ۾ شموليت کان پوءِ
انب	انبه، انبج	سڪاڻ	سُکان
ٻَت	بهطه، بهطا	ڪات	قاطع
ڪاسو	ڪاسه	مُترڪو	مطرقه
سنداڻ	سندان (١)	هليلا	هليله
آکرو	عاکره		

متي ڏنل لفظن توڙي اهڙن ٻين لفظن کي عربي حروف تهجيءَ ۾ لکڻ لاءِ ڪيترن ئي سنڌي آوازن کي، عربي اکرن ۾ لکيو ويو يا عربي اکرن ۾ واڌارو ڪري نوان اکر جوڙيا ويا، ڇو تہ عربي رسم الخط ۾ اُنهن سنڌي آوازن لاءِ حروف هئا ئي ڪونہ، مثلاً:

سنڌي آواز	عربي-سنڌي حروف	سنڌي آواز	عربي-سنڌي حروف
ڦ	ف	ک	ڪ
ڙ	ر	پ	ف
ڻ	ن	گ	ق/ گ
ڀ	ٻه	ڱ	نگ
ٿ	ف/ ث	ڃ	نج
ٻ	ب		

(١) جاحظ: "رساله فخرالسودان علي البيضان"، اردو ترجمہ، حوالو ڏنل آهي، ص ٥٥.

سنڌيءَ جا اُهي لفظ جيڪي 'او' پڇاڙيءَ وارا هوندا هئا، اهڙن لفظن کي عربي– سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ لاءِ 'او' کي 'ه' ۾ تبديل ڪيو ويو. مثلاً:

عربي	سنڌي
مطرقه	مترڪو
ڪاسه	ڪاسو
بيانه	بيانو
قباله	ڪاٻارو
فرضه	ڦرڊو
توتيه	توتيو

اٺين صدي عيسويءَ ۾ بغداد جي خليفن سنڌ مان ڪيترائي پنڊت، ودوان، طبيب ۽ ويد گهرايا، ۽ کين تعليمي ۽ طبي عهدن تي مقرر ڪيو.(1)

انهن مان ڪن جا نالا هئا: پنڊت ماڻڪ، پنڊت پلو، پنڊت ڏنو، پنڊت بکر ۽ پنڊت گنگو وغيره. انهن پنڊتن، ودوانن، ويدن ۽ حڪيمن بغداد ۾ رهي، عربي زبان ۾ ويد، طب، ستارن جي علم ۽ ٻين علمن جا ڪتاب ترجمو ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. هنن جڙين ٻوٽين، پسارڪي وڙن ۽ وکرن ۽ دوائن جا ڪيترائي سنڌي لفظ ۽ نالا جيئن جو تيئن عربيءَ ۾ قائم رکيا. اهڙن لفظن جا نالا اڳ ۾ ڏنا ويا آهن، ۽ اڳتي پڻ مثال طور ڏنا ويندا. هن ڏس ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو خيال آهي ته:

"عربن ۽ سنڌين جي مسلسل ميل جول ۽ عرب عالمن جي سنڌي داني ۽ علمي تصنيفن جي اضافي سان، لفظن جي اُچارڻ جي صحت ۽ صورتخطيءَ تي توجهه ٿيو. سنڌ ۾ ٿي اڪثر سنسڪرت ڪتابن جا ترجما شهر منصوره ۾ ٿيا. جيڪي قابل عالم ۽ اديب موجود هئا، ۽

(1) بزرگ بن شهريار: "عجائب الهند"، حوالو ڏنو ويو آهي، ١٩٦٠، ص ١٠١ ۽ پڻ ڏسو، سيد سليمان ندوي: حوالو ڏنو ويو آهي، ص ص ٦٧ ۽ ٦٩.

'سنڌيءَ' سان گڏ 'هندي'، ٻولين جا پڻ ڄاڻو هئا تن يقيني طور ترجمن وقت لفظن جي صحت کي صحيح صورتخطيءَ مطابق لکيو ويو، جنهن ڪري اڄ به سنڌي لفظن جيّ ذريعي اصلي پراڪرت لفظن جو پتو لڳائي سگهجي ٿو. سنڌي ٻولي پهريون ڀيرو عربي رسم الخط ۾ لکجڻ لڳي" (۱).

سند جي عالمن ۾ ابوعطا سنڌي ٻي صدي هجريءَ ۾ هڪ وڏو سنڌي عالم ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. هن پنهنجي دور ۾ سنڌي لفظن کي عربي- سنڌي حروف تهجيءَ ۾ لکيو هوندو. اهڙيءَ طرح ابومعشر سنڌي، تاريخ جو وڏو راوي ٿي گذريو آهي. هن به سنڌي ٻوليءَ جا لفظ عربي- سنڌي صورتخطيءَ ۾ لکيا هوندا. ساڳيءَ طرح ابو ضلع سنڌي ۽ ٻيا سنڌي عالم به سنڌي ٻوليءَ جا لفظ عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکندا هوندا. هڪ طرف سنڌي نسل جي عالمن عربي علوم ۾ شهرت حاصل ڪئي ته ٻئي طرف وري عربي نسل جي عالمن، سنڌ ۾ سنڌي ۽ هندي ٻولين جي مطالعي ۾ مهارت حاصل ڪئي. سنڌ ۾ هڪ طرف منصوره علم ادب جو مرڪز هو، ته ٻئي طرف ديبل به پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو:

"سرزمين سنڌ ۾ نه صرف عربيءَ جي اڀياس لاءِ درسگاهون هيون، مگر سنڌي بلڪ هند جي زبانن جي مطالعي لاءِ به جوڳو بندوبست ٿيل هو. سنڌ ۾ سنڌي توڙي عربي ٻنهي ٻولين کي وڏي اهميت هئي، ڇو ته عربن ۽ سنڌين جي گڏيل رهڻي ڪهڻيءَ سبب ٻئي، هڪ ٻئي جي ٻولي سمجهندا ۽ ڳالهائيندا هئا. سيني عرب سياحن جو بيان آهي ته سنڌ ۾ سنڌي توڙي عربي ٻولي، ٻئي رائج هيون، جنهن مان ثابت آهي ته عرب حڪومت، سنڌي ٻوليءَ

---

(۱) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۴۹.

ڪي، وڏي اهميت ٿي ڏني ۽ ان جي ترقي ۽ واڌاري جو باقاعدي انتظام هو".(١)

سيني محققن جو هي به رايو آهي تہ "سنڌي زبان" جي هڪ شاعر، سنڌي زبان ۾ بغداد جي برمڪي وزيرن جي تعريف ۾ هڪ قصيدو ٺاهيو. هي قصيدو، يحيٰ برمڪيءَ جي دربار ۾ پڙهيو ويو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو خيال آهي تہ:

"جيئن تہ هارون الرشيد، جعفر بن يحيٰ برمڪيءَ کي ١٨٧هہ ۾ مارايو هو، انهيءَ ڪري ان مان ظاهر آهي تہ هي بيت ١٨٧هہ کان اڳ قلمبند ڪيو ويو هوندو (٢)"

اهو بيت هو:

اره بره ڪنڪره ڪراڪري مندره.

هن مصرع مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌي ٻوليءَ کي عربي- سنڌي رسم الخط ۾ پهريون ڀيرو ١٨٧ هہ کان بہ اڳ لکيو ويو هو، يعني تہ سنڌي زبان ۾ چيل هن شعر جي عربي- سنڌي رسم الخط ۾ هيءَ پهرين لکٽي آهي، جيڪا هاڻ اهڙي صورت اختيار ڪري چڪي آهي، جو اصل لفظن جي مفهوم جو پتوئي نٿو پوي. انهيءَ هوندي بہ بقول ڊاڪٽر بلوچ صاحب تہ:

"هيءَ آڳاٽو حوالو، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لاءِ هڪ قيمتي وٿ آهي. هي سنڌي ٻوليءَ جو عربي- سنڌي صورتخطيءَ ۾ سڀ کان پهريون لکيل نمونو آهي (٣)."

چوٿين صدي هجري (ڏهين صدي عيسوي) جي وچ ڌاري، يعني تہ عربي حڪومت جي قائم ٿيڻ کان پوءِ اڍائي سون سالن واري عرصي ۾، سنڌي ۽ عربي ٻنهي ٻولين کي اهميت حاصل هئي. هن دور ۾ عرب سياح ۽

(١) نبي بخش بلوچ ڊاڪٽر، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ٦٠.
(٢) ايضاً، حوالو ڏنو ويو آهي. ص ٦٠.
(٣) ايضاً، ص ٦٣.

جاگرافيدان سنڌ ۾ آيا، جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. انهن سنڌ ۽ سنڌي زبان جي باري ۾ اکين ڏٺا احوال قلبند ڪيا. انهن جي احوالن مان ظاهر ٿو ٿئي تہ سنڌ ڪان ملتان تائين، سنڌي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي. هنن سنڌي زبان جي مختلف محاورن ۽ رسم الخطن جو بہ ذڪر ڪيو آهي. البيرونيءَ تہ پنهنجي ڪتاب، "ڪتاب الهند" ۾، ١٠١٧ع کان ١٠٣٠ع تائين واري عرصي ۾ پشاور کان وٺي ملتان ۽ منصوره تائين هند- سنڌ جي ماڻهن جي تهذيب ۽ ثقافت جو مطالعو ڪيو ۽ ان جو ذڪر ڪيو. البيرونيءَ کان اڳ آيل سياحن ۽ جاگرافيدانن، پنهنجن سفرنامن ۾ جابجا اصل سنڌي، هندي ۽ سنسڪرت وارا لفظ ۽ فقرا، جدولون، ماڻهن، ماڳن، مڪانن، دريائن ۽ جڙين ٻوٽين جا نالا، ان وقت ۾ رائج مقامي ٻولين جا لفظ، عربي- سنڌي رسم الخط ۾ ڏنا آهن. البيرونيءَ سميت سڀني ماهرن خالص سنڌي حروف، عربي رسم الخط جي فن ۾ تبديليون آڻي، جوڙيا. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جا ڪي لفظ، ان وقت عربي حروف تهجيءَ جي مدد سان جنهن نموني جوڙي لکيا ويا اُن نموني عربي- سنڌي حروف تهجي چٽي سگهجي ٿو ۽ اها دعوا ڪري سگهجي ٿي تہ عربي- سنڌي رسم الخط جي ابتدا ١٨٧ هہ کان اڳ ٿي چڪي هئي، جنهن جو هڪ نمونو "اره بره ڪنڪره، ڪراڪري مندره" مان تہ ملي ٿو، پر ٻيا نمونا ابو عطا سنڌي، ابومعشر سنڌي ۽ ابوضلع سنڌيءَ جي لکڻين ۾ بہ ڳولڻ کپن. ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

علائقن/ ملڪن جا نالا				ٻوٽن، ماڳن، مڪانن ۽ شهرن جا نالا			
		حروف				حروف	
سنڌي	عربي	عربي	سنڌي	سنڌي	عربي	عربي	سنڌي
مڪران	مکران	م	م	ٻڏا	بده	ب	ٻ
		ک	ڪ	ڪيڇ	کيز	ز	ڇ
		ر	ر	ڪنزپور	قنزبور	ق	ڪ
		ن	ن			ب	پ

سنڌي	عربي	حروف عربي	حروف سنڌي
توران	طوران	ط	ت
سبي	سيوي	س / و	س
			ب
پنج آب	بنج آب	ب	پ

سنڌي	عربي	حروف عربي	حروف سنڌي
برهمڻ آباد	برهنا باد	ن	ڻ
ٻرج	بهرج	ٻھ	ٻ
اروڙ	الرور	ر	ڙ
مهراڻ	مهران	ن	ڻ
بلڙي	بلري	ر	ڙ
مستونگ	مستنج	ج	گ
گنگ/گنگو	کنک	ک	گ
کنيات	کنبايه	ک	ک
ٻڪار	بکار	ک	ڪ
ٻکر	باکهر	کھ	ک

ماڻهن جا نالا

سنڌي	عربي	حروف عربي	حروف سنڌي
راسڪ	راسک	ک	ڪ
____	پلهرا	—	—
رتن	رتن	—	—
(رياضي دان جو نالو)			
گنگو	کنکه	ک	گ
(طبيب جو نالو)			
سنجهر	سنجهل	جھ	جھ
(طبيب جو نالو)		ل	ر
ڏاهر	داهر	د	ڏ
ماڻڪ	منکه	ن	ڻ
(طبيب جو نالو)		ک	ڪ
ڏنو	دهن	دھ	ڏ
(طبيب جو نالو)			
ٻلو	بهله	بھ	ٻ
(طبيب جو نالو)			
جوڏو	جودر	در	ڏ

ميون جا نالا

سنڌي	عربي	حروف عربي	حروف سنڌي
ليمو	ليمونہ	——	——
انب	انبج	——	——
نارنگي	نارنج	ج	گ
ميوو	مهوا	——	——

كاڌن، طعام ۽ دالين جا نالا			
		حروف	
سنڌي	عربي	عربي	سنڌي
سنبوسا	سموسک	—	—
(مختلف مغزن ۾ پڪل گوشت)			
مڃج	منج	ج	ڃ
کچڙي	کشري	ک	ک
		ش	چ
		ر	ڙ

جڙين ٻوٽين ۽ دوائن جا نالا			
		حروف	
سنڌي	عربي	عربي	سنڌي
ڪرڻ ڦل	قرنفل	ن	ڻ
		ف	ڦ
دار چيني	دار صيني	ص	چ
چندن	صندل	ص	چ

فتح نامو (چچنامو) اصل عربي ٻوليءَ ۾ لکيو ويو هو، جنهن کي پوءِ علي ڪوفي نالي هڪ عالم سنه ٦١٣هه (١٢١٦ع) ڌاري فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. اُن ۾ نج سنڌي لفظن کي عربي– سنڌي صورتخطيءَ ۾ هيٺ موجب لکيو ويو:

موجوده سنڌي صورتخطي	عربي سنڌي رسم الخط	عربي (حروف)	سنڌي (حروف)
ٻڌرکو	بده رکهو	ب	ٻ
		د هه	ڌ
		کهه	ک
ڀاٽيا	بهاتيه	بهه	ڀ
		ت	ٽ
ڀٽي	بهتي	بهه	ڀ
		ت	ٽ
ٽاڻو	تانه	ت	ٽ
		ن	ڻ
جهم	جهيم	جهه	جهه

موجوده سنڌي صورتخطي	عربي سنڌي رسم الخط	حروف عربي	حروف سنڌي
راوڙ	راؤر	ر	ڙ
ٻيٽ	بيت	ب	ٻ
		ت	ٽ
ٽڪر	تکر	ک	ڪ
		ت	ٽ
ڪاڪا راڄ	کاکا راج	ک	ڪ
		ج	ڄ
ڍنڍ	دندھ	دھ	ڍ
ڏاهر	داهر	د	ڏ
		د	ڌ
جوڻو	جونہ	ڻ	ن
چڱي	چنگي	گ	ڱ

مرحوم عبدالڪريم لغاريءَ چچنامي ۾ نج سنڌي آوازن لاءِ ڪم آيل جيڪو عربي- سنڌي حروفن جو چارٽ ڏنو آهي، سو هيٺ نقل ڪري ڏجي ٿو:

نج سنڌي آوازن لاءِ موجوده سنڌي صورتخطيءَ ۾ حرف	چچنامي ۾ ڪم آندل حرف
ٻ ۽ ڌ	ب+ دھ
ڀ ۽ ڌ	بھ+ د
ٻ ۽ د	ب+ د
ٽ ۽ ڍ	ت+ دھ

ٿ ۽ ڙ	ت+ ر
ٿ ۽ ڪ	ت+ ک
ق ۽ ڳ	؟+ ک
ڄ ۽ گھ	ج+ گھ
جھ ۽ ڱ	جھ+ نگ
ڃ ۽ ڻ	نج+ ن

لغاري صاحب لکي ٿو تہ: ”مٿيئن چارٽ کي ڏسڻ کان پوءِ هيءَ ڳالهہ البت ڌيان ۾ رکڻي پوندي تہ ان وقت جي انهن عربي فارسيءَ جي مصنفين سنڌي لفظن کي لکڻ وقت سنڌي الف- ب ٺاهڻ جو قصد ڪري، نج سنڌي اُچارڻ لاءِ مٿيان حرف مقرر نہ ڪيا، محض پنهنجي مقصد کي ظاهر ڪرڻ خاطر انهن اهي حرف مقرر ڪيا ۽ لکيا. تاهم اڳتي هلي ٻين فارسيدانن بہ اهائي واٽ ورتي ۽ نج سنڌي اچارن کي انهن ئي حروف ۾ تحرير ڪيو“ (١).

مٿي ڏنل لفظن جي لڙهين جي جائزي کان پوءِ اِئين چئي سگهجي ٿو تہ عرب ماهرن، سنڌيءَ جي خاص آوازن لاءِ عربي حروفن جي مدد ورتي ۽ انهن ۾ تبديليون آڻي سنڌي آوازن لاءِ عربي- سنڌي حروف جوڙيا. هنن اهي نوان ٺاهيل حروف ڪم آڻي، انهن جي مدد سان نج سنڌي آواز لکيا ۽ حروفن جون چارئي صورتون- ابتدائي، وچين، آخري ۽ سالم- ڪم آنديون، مثلاً ”ب“ جو مثال ونو:

ابتدائي صورت	وچين صورت	آخري صورت	سالم صورت
بـ	ـبـ	ـب	ب

عبدالڪريم لغاري: ”سنڌي الف- ب جي ارتقا“، ڄام شورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌيونيورسٽي، ١٩٧٦ع، ص ص ٣٢ ۽ ٣٣.

حاصل مطلب تہ عرب ماهرن، محققن ۽ مؤرخن سنڌي ماڻهن، ماڳن، مڪانن، جڙين ٻوٽين وغيره لاءِ عربي- سنڌي حروف تهجيءَ لاءِ ٢٨ عربيءَ جا حروف ڪم آندا، جن ۾ ١٦ حرف اهي هئا، جيڪي عربي ۽ سنڌي زبانن ۾ عام طور ڪم ايندا هئا، ١٣ حروف اهي هئا، جيڪي خالص عربي آوازن لاءِ ڪم ايندا هئا ۽ اهڙيءَ طرح نج سنڌي آوازن لاءِ ٢٢ حروف عربي حروفن ۾ واڌارا يا ڦيرڦار آڻي، ٺيڪا ڏيئي جوڙيا ويا، تفصيل هن ريت آهي:

عربي ۽ سنڌيءَ ۾ هڪجهڙن آوازن لاءِ حروف:

ا، ب، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ل، ڪ، م، ن، و، ه ۽ ي= جملي ١٦ حروف. عربن "ک" حرف، "ڪ" لاءِ ڪم آندو.

عربيءَ جي خالص آوازن لاءِ حروف:

ث، ح، خ، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ء ۽ ق= جملي ١٣ حروف.

خالص سنڌي آوازن لاءِ جوڙيل عربي- سنڌي حروف:

نج سنڌي آواز	نوان جوڙيل حرف	نج سنڌي آواز	نوان جوڙيل حرف
ٻ	ب	ڄ	ج
ڀ	ف	جهہ	جهہ
ٿ	ٻهہ	ڃ	نج
ٽ	ف/ت	چ	ش
ٺ	تر	ڇ	---
ٿ	ت	ڌ	دهہ
ڦ	ف	ڏ	د

نج سنڌي آواز	جوڙيل حرف
ڊ	در
ڍ	در
ڙ	ر
ک	ک
ڳ	گ
ڱ	گ
گھ	گھ
ڱ	نگ/ نج
ڻ	ن

جملي ٢٣ حروف

اهڙيءَ طرح عربي- سنڌي حروف تهجيءَ لاءِ جملي ٥٢ حروف ڪم آندا ويا، جن جي مدد سان عرب سياحن، مؤرخن، ماهرن ۽ محققن سنڌي ٻوليءَ جا لفظ لکي، پهريون ڀيرو عربي- سنڌي رسم الخط جي شروعات عربن جي ابتدائي دور ۾ ڪئي. هن جي لکيت مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌيءَ جي سُر صوتين لاءِ ڏهہ حروف ڪم آندا ويا، اهي آهن:

اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اوُ، اي، ايَ ۽ او، اوَ.

چچنامي ۾ لکيل سنڌي لفظ:

هن سلسلي ۾ سڀ کان وڏي مدد 'چچنامي'، البيرونيءَ جي تحقيق 'ڪتاب الهند' ۽ ٻين عرب عالمن ۽ ماهرن جي تذڪرن ۽ سفرنامن مان ملي ٿي. چچنامي ۾ تہ هزارين نج سنڌي لفظ ڪم آندل آهن، جن ۾ ماڻهن جا نالا، ملڪن، ماڳن، مڪانن، ذاتين، قومن، قبيلن، دريائن، ڍنڍن، واهن ۽ شين جا نالا اچي وڃن ٿا.' اهڙيءَ طرح عرب سياحن ۾ جاحظ، اصطخري، ابن حوقل، مسعودي، بزرگ بن شهريار ۽ ابن نديم بہ گهڻائي نج سنڌي لفظ، عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکيا آهن، جيڪي هن ڏس ۾ ڪا راءِ قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪن ٿا. چچنامي ۾ جيڪي لفظ ڪم آندل آهن، اُنهن مان ڪي هي آهن:

چچنامي جو صفحو	لفظ	
٢١	راءِ	(ماڻهوءَ جو نالو)
٢١	راءِ سيهرس	(راجا جو نالو)
=	ساهسي راءِ	(راجا جو نالو)
=	اروڙ	(شهرجو نالو)
=	ديبل	ديپل (شهر جو نالو)
=	مهران	(دريا جو نالو)
٢٢	چچ پور	(شهر جو نالو)
٢٣	نيرون ڪوٽ	(شهر جو نالو)
٢٤	رام	(ماڻهوءَ جو نالو)
٢٥	چندر	(ماڻهوءَ جو نالو)
٢٧	سونهن ديو (سوُنهن ديوي)	(عورت جو نالو)
٥٤	وڪيو (ڪاڪي جو پٽ)	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	متو	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	ڪاڪا راڄ	(ڪاڪن جو راڄ)
٥٥	لاکا	(ذات جو نالو)
=	سهتا	(ذات جو نالو)
=	اگهم لوُهاڻہ (لوهاڻو)	(ماڻهو ۽ ذات جو نالو)
=	برهمناباد (برهمڻ آباد)	(شهر جو نالو)
٥٦	اگهم	(ماڻهوءَ جو نالو)
٥٨	ٻُڌ رکو	(لقب، صفت)
=	ٻڌ نووِهار	(جاءِ جو نالو)
٦٤، ٢٥١	جَــت	(ذات جو نالو)

چچنامي جو صفحو	لفظ	
١٨٩،٧٣	راوڙ	(شهر جو نالو)
٥٨	مايين	(شهر جو نالو)
=	ڏاهر	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	ڏهرسين	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	پيمن	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	سُندر	(ماڻهوءَ جو نالو)
١٣٠	ناله ساڪره (ساڪري جو نالو)	(نهر جو نالو)
١٦٢	سيسم (شيشم ڪاري)	(ڪاريءَ جو نالو)
١٦٨	ٻجهراء بن چندر	(ماڻهوءَ جو نالو)
١٧٠	ڪاڪو پٽ ڪوتل	(ماڻهوءَ جو نالو)
١٧١	ڪُنڀ	(مقام جو نالو)
١٧٣	چنا	(ذات جو نالو)
١٨١	راسل	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	ڪشها (ڪيچ)	ملڪ جو نالو
=	ٻينٽ	(مقام جو نالو)
١٨٩	اشبهار	(شهر جو نالو)
=	ڀٽي	(ذات جو نالو)
١٩١	موڪو	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	وسايو	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	جيور (جيوَر)	(شهر جو نالو)
=	وجورٿـ (وڄوٿو)	(ديهہ جو نالو)

چچنامي جو صفحو	لفظ	
٩١	هالا	(ذات جو نالو)
=	چندرامر هالو	(ماڻهوءَ جو نالو)
٢٠٩	جهمر	(دريا جي شاخ جو نالو)
٢١٠	ڪوتڪه (ڪُتڪو)	(دريا جي شاخ جو نالو)
=	ڪرهل	--------
٢٤٩	ڍول	(ماڻهوءَ جو نالو)
٢٥٠	جوٽو	(ماڻهوءَ جو نالو)
٢٥١	ٻجهاري	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	اسرهيل	(ماڻهوءَ جو نالو)
٢٦٨	لاڏي	(عورت جو نالو)
٢٩١	جلوالي	(نهر جو نالو)
٣٢١	سانودي	(نهر جو نالو)
=	ڍنڍ وڪربهار*	(نهر جو نالو)
٣٣٨	چڳي	(عورت جو نالو)
=	نگامره، نڪامره	(ذات جو نالو)

البيروني جي ڪتاب ۾ ڏنل سنڌي لفظ:

چچنامي کان پوءِ گهٽي ۾ گهٽ نج سنڌي لفظ محقق البيرونيءَ بيان ڪيا آهن. هن جو ڪتاب، "ڪتاب الهند" تہ سنڌ ۽ هند جي سماجي ۽ ثقافتي تاريخ آهي، جنهن ۾ ڳاڻيٽي جي انگن کانسواءِ، ڏينهن، هفتن، مهينن ۽ رنگن جا نالا، علم هيئت جا لفظ، گرهن ۽ سيأرن جا نالا، طرفن ۽ ڏسين جا نالا، مهل ۽ گهڙيون، جدولون، مفاصلي جي ماپ لاءِ لفظن جون لڙهيون وغيره

"وڪر" شايد وڪر بندر ڏانهن اشارو ڪري ٿو، جو انگريزن جي دور تائين بہ آباد هو، ۽ ڪيٽي بندر وٽ هو

ڏنيون آهن، انهن مان ڪي هي آهن (١):

سخاؤ جي ڪتاب جو صفحو	البيرونيءَ جا لفظ	مُوجوده سنڌي لفظ	حرف البيروني	حرف سنڌي
١٩	مليج	مليڄ	ج	ڄ
٤٠	دهرم	ڌرم	د هہ	ڌ
٤٢	وديُت	وڄ	ڌي	ڄ
٤٢	روُپ	روپ	پ	پ
٧٠	موڪش	موک	ڪش	ک
١٠١	ڪشتري	کتري	ڪش	ک
١١٦	وِتستي	وِٿي	ست	ٿ
١١٧	چيتَر	چيٽ	تر	ٽ
١١٧	جيشت	ڄيٺ	ج	ڄ
			شت	ٺ
١١٧	باگن	ڦڳڻ	ب	ڦ
			گ	ڳ
			ڻ	ن
١٦٥	سموندر	سمنڊ	در	ڊ

اهڙيءَ طرح البيرونيءَ جي ڪتاب ۾ ڏنل بين لفظن جي فهرست، جيڪي سنڌ ۾، اسلام جي آمد کان بہ اڳ، رواجي طرح ڪم ايندا هئا. انهن مان ڪن لفظن جي هاٺوڪي صورت سامهون ڏني ويئي آهي.

(١) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: "سنڌي صورتخطي،" ڇاپو، ٽيون، حيدرآباد، سنڌي زبان پبليڪيشنس، ١٩٦٩ع، ص ٩٣ ۽ ٩٨.
۽ پڻ ڏسو: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص ٧١.

البيرونيءَ جي ڪتاب جو صفحو	البيرونيءَ طرفان لکيل لفظ	موجوده لفظ
١٩	مليڇ	مليڇ
٣١	اِيشوَر	آيشوَر
٤٠	دَهرمَ	ڌرم
=	بده	ٻُڌ
=	پُرش	پُرش
٤٢	وديُت	وِڄ
=	دوُيَ	ٻه
=	شَبْدَ	شَبد
=	روُپَ	روپُ
=	پنچ ماترَسَ	پنج مائرون
=	گَندَهَ	گند
=	رَسَ	رَس
٤٥	وشنو پراڻ	–
٥٢	واسوُ ديوَ	واسوديوَ
٥٤	لڪشمِي	لڪشمي / لکمي
=	ڪَلپَ	ڪلپَ
٥٩	لوڪَ	لوڪَ
=	سوَرلوڪَ	—
=	ناگَ لوڪَ	–
٦٩	شوَاسَ	ساهُ
٧٠	وويڪ	وويڪ
=	موڪشَ	موڪشَ / موک

البيرونيءَ جي كتاب جو صفحو	البيرونيءَ طرفان لکيل لفظ	موجوده لفظ
٨٩	پرجاپتي	پرجاپتي
٨٩	راڪشَس	راڪاس
=	پشاچ	پشاچ
=	آشور	آشور
=	بُوت	ڀوت
=	ديوَ	ديو
١٠٠	وَرَڻ	وَرَڻ
١٠١	ڪشَترِي	ڪتري
=	شودرَ	شوتَر
=	چندال	چنڊال
=	پَدمَ	پَدَم
١١٦	وِتَستي	وِتي
١١٧	جيترَ	چيٽ
=	جيشَت	ڄيٺ
=	بالگن	ڦڳڻ
١٢٠	ڪتار	ڪُهاڙي
١٢٧	شلوڪَ	سلوڪ
١٣٥	وِياڪَرَڻ	وياڪرڻ
١٣٦	چَندس	ڇند
١٣٩	ماترا	ماترا
١٤٠	جولَن	جولَ > جورَ>جهرَ
=	پَرَوَت	پربت
١٥٦	لَوَڻ	لوڻ
=	مُشتي	مُٺ

البيرونيءَ جي كتاب جو صفحو	البيرونيءَ طِرفان لكيل لفظ	موجوده لفظ
١٥٦	لَوَڻَ مُشْنِي	لوڻَ مُٽُ
١٦٠	سورَڻ	= ١ ١/٣ تولا
=	تولا	تولا
=	ماشا	ماسا
١٦٥	ڻُلا	تور
١٧٢	آكْشَرَ	آكَرَ
=	پاوَكَ	پاوَكَ
=	دَهَن	دَّن
=	آگني	آگني
=	تپن	تپڻ
=	سمونڌَرَ	سموند سمند
=	ساگر	ساگر
=	ماشَ	ماس > ماهہ
=	وِسَرْگَ	وسرگ
١٧٣	مَلواڙي	(لكت جو نمونو)
=	سَنَڌُوَ	سنڌي
=	لاڙِي	لاڙي (لكت جو نمونو)
١٧٤	اگْـكَ	آنگ

البيروني ءَ جي ڪتاب جو صفحو	البيروني ءَ طرفان لکيل لفظ	موجوده لفظ

علم هيئت جا لفظ

١٧٨	گگن	گگن
=	آڪاش	آڪاش / آڪاس
=	اَمبْرَ	آمبر
=	اَبْرَ	ابر
=	چندْرَ	چنڊ
=	لوچَنَ	–
=	لَڪْشَ	لِکَ

ڏينهن جا نالا

٢١٣	ادِتيَ بَار	آرتوار / آچَرُ
=	سومَ بار (١)	سومار/ سُومَرَ
=	مگگل بار	منگل، اڱارو
=	بدبار (٢)	ٻُڌوار / ٻُڌر
=	بْرهسپتي بار (٣)	وسپت
=	شُڪرْ بار	شڪر وار
=	شنَئشچرَ بار (۴)	ڇنڇر

(١) سومَ بار > سوم وارِ > سومار > سومَر
(٢) بدبار > ٻڌ وار > ٻُڌر
(٣) برهسپتي بار > ورهسپت >وسپت
(۴) شنئشچر > ڇنڇر

البيروني ۽ جي كتاب جو صفحو	البيروني ۽ طرفان لكيل لفظ	موجوده لفظ
	گرهن ۽ سيارن جا نالا	
٢١٥	آدتيَ	آچر
=	شوريہ	سورج
=	سومَ	سومَ
=	چندرَ	چنڊ
	مهينن جا نالا	
٢١٧	چيترَ	چيٽ
=	ويشاک	وساک / ويساک
=	جيشتَ	ڄيٺ
=	آشاڊ	آکاڙ
=	شروڻ	سراوڻ / سانوڻ
=	پادرَ پدَ	بَڊو
=	اَشويجَ	اَسو
=	كارتكَ	ڪَتي
=	مارگَ شيرشَ	ناهري / نهاري
=	پوشَ	پوهہ
=	ماگهہ	ماگهہ
=	بالگن	ڦڳڻ

البيروني جي كتاب جو صفحو	البيروني طرفان لکيل لفظ	موجوده لفظ

طرفنِ ۽ ڏسين جا نالا

٢٩٠	دِکشڻ	ڏکڻ
=	اُتَر	اُتّر
=	پَشچم	پڇم
=	پورَو	پورب
=	آپر	پر/ مٿي
=	تَل	تر
=		

مهل ۽ گهڙيون

٣٣٤	پراڻ	پراڻ
٣٥٧	رِتُ	رُت
٣٥٩	ڪشڻ	ڪَن
=	راتري	رات
=	ماسَ	ماهه
=	پَکش	پک
=	بَرش	بَرس /> بَرهه > ورهه

پاڱو ٢

٢٠	آدرَ	آڏر، آڏ، آڏڪ
=	يُگ	يِگ / جُگ
=	چَکرَ	چَکر

البيرونيءَ جي كتاب جو صفحو	البيرونيءَ طرفان لکيل لفظ	موجوده لفظ
	تور ۽ ماپ جون جدولون	
١٦١	هڪ ماش (ماسو)	= ۴ آنڊي (وَڻ جو ٻجهه)
	هڪ آنڊي	= ۴ يَوَ (جَوَ)
	هڪ يَو	= ٦ ڪلا
	هڪ ڪَلا	= ۴ پاد
	هڪ پاد	= ۴ مُڏري
١٦٣	۴ آنڊي	= هڪ ماشَ (ماسو)
	۸ ماش	= هڪ چٽو
	۲ چٽا	= هڪ ڪرَش، سُوَرَڻَ
	۴ سُوَرَڻَ	= هڪ پَل
	۴ پل	= هڪ ڪُڊَوَ (ڪوڏِي)
	۴ ڪڊوَ	= هڪ پْرَسْتَ
	۴ پْرَسْت	= هڪ اڍِڪَ
	۴ آڍِڪَ	= هڪ دروڻ
	۲ دَرَوَڻ	= هڪ سوُرْپَ
	۲ سُوُرْپَ	= هڪ چٽا
	۲۰۰۰ پل	= يارَ
	۲۰۰۰ پَلَ	= هڪ ڊِگو

البيروني ءَ جي ڪتاب جو صفحو	البيروني ءَ طرفان لکيل لفظ		موجوده لفظ

مفاصلي جي ماپ

۱۶۶	۸ جَوَ	=	هڪ اڱگل (آڱر)
	۴ اڱگلَ	=	هڪ لامَ
	۴ اڱگلَ	=	هڪ هَٿُ
	۴ هَٿَ	=	هڪ ڏَنُ
	۴۰ ڏَنَ	=	هڪ نَلوَ (نري)
	۲۵ نَلوَ	=	هڪ ڪرُوُش (ڪرُوش > ڪروهہ > ڪوهہ)
	هڪ ڪروش	=	۴۰۰۰ هٿ

آڱوٺي جي چيڙي ڪان چيچ تائين ماپ

	آڱوٺي جي چيڙي ڪان چيچ جي چيڙي تائين	=	وِتستي (وِٽي)
	آڱوٺي ۽ ڏسٽي آڱر جي چيڙي تائين	=	گوڪَلَ
	آڱوٺي ۽ ٻاچ جي چيڙي تائين	=	ڪَرَبَ
	آڱوٺي ۽ وچين آڱر جي چيڙي تائين	=	تال

اهڙيءَ طرح عرب سياحن ۽ ٻين مورخن جي ڪتابن ۾ ڏنل ڪن شين جا نالا ۽ اسم، جيڪي سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان به اڳ ڳالهائبا هئا، مثال طور:

لفظ	لفظ
سنڌ ڻ (١)	سنداڻ (٢)
چندن (٣)	مُشڪ (عربي مسڪ) (۴)
ڪنڊ (۵)	جُتَ
وائيا (٦)	ٻبڙهه
ڏٻڪي	آڪرو
ڪپور (٧)	چيٽ (١٠) (ڪپڙي جو قسم)
ڏنگي (٨)	
هندول (هندورو) (٩)	

(1) John Marshall, Mohen-jo-Daro & the Indus Civilization, London, 1931, P. 33.
(٢) سنڌ لوهارڪي ڪم ۾ شهرت رکندڙ هئي. سنڌ مان ٺهيل سامان سان گڏ، سنڌ جون تلوارون به عربستان ڏانهن وڪري لاءِ روانيون ڪيون هيون، ڏسو: جاحظ: "رساله فخرالسودان علي البيضان، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۵.
(٣) سيد سليمان ندوي: عرب و هند ڪي تعلقات، هندستان اڪيڊمي، الهه آباد-٢٩-١٩٢٠ع، ص ٦٩.
(۴) ايضًا
(۵) ايضًا
(٦) ايضًا
(٧) ايضًا، ۽ پڻ ڏسو بزرگ بن شهريار: عجائب الهند، جلد اول، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ٢٠١
(٨) ايضًا، ص ٦٣
(٩) سيد سليمان ندوي: "عرب و هند ڪي تعلقات"، ۽ پڻ ڏسو: بزرگ بن شهر يار: عجائب الهند، جلد اول، ص ٢٠٢.
(١٠) ايضًا، ص ٧٠.

پَٽ (١)	ڪرمچ (٢)
ٻجاڄ	نير (رنگ) (٣)
انب (۴)	اوچ (اوچو، عربي اوڄ) (۵)
ايلاچي(٦)	ڪرڻ ڦول (٧)
جاءِ ڦل (٨)	توتيو (٩)
نيلوڦر، نيلو ڦل (١٠)	مِکَ
ڪک (طب جو لفظ)	پَٽ (١١)
ليسوڙا (١٢)	ايريو(١٣)
هريڙ(١۴)	آنئورا (١۵)
سُنڍ(١٦)	

---

(١) سيد سليمان ندوي، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ٦٩ ۽ پڻ ڏسو بزرگ بن شهريار، ايضاً، ص ٢٠٢

(٢) ايضاً، ص ٧٠

(٣) ايضاً

(۴) ايضاً، ص ١۵٢

(۵) ايضاً، ص ١۴٢

(٦) ايضاً

(٧) ايضاً، ص ٦٩

(٨) ايضاً

(٩) ايضاً

(١٠) ايضاً، ص ٦٩

(١١) ايضاً، ص ١۵٢

(١٢) ممتاز حسن پٺاڻ ڊاڪٽر: مقالو، "سامي (عرب) تهذيب جي ارتقا ۾ سنڌ جو حصو"، تسط ماهوار نئين زندگي، مارچ ١٩٦٩ع، ص ۴٦.

(١٣)ايضاً

(١۴) سيد سليمان ندوي: "عرب و هند کي تعلقات"، ص ٦٩

(١۵) ممتاز حسن پٺاڻ ڊاڪٽر: مقالو،تسط ٻيون، ماهوار نئين زندگي، مارچ ١٩٦٩ع، سامي (عرب) تهذيب جي ارتقا ۾ سنڌ جو حصو، حوالو ١٢، ص ۴٦.

(١٦) حوالو ١۴، ص ٦٩.

اهڙن سنڌي لفظن جي فهرست جن سان سر ڪائي رڪندڙ ڪيترائي لفظ رگويد ۾ به ملن ٿا:

سنڌي لفظ	رگويدڪ لفظ
وستي	وَستِيِ
ڏير	ديو رَمر
پکو ٿل، پڪل ٿل	پَڪْوَ ٿلمَ
ماڻ	مانَ
کير (ڪش< ک)	ڪُشِيرِ
چَروڙي، چؤنرِي	چَر
مُجَ	مُنجَ
ڪُنب (وڏو-پيالو)	ڪُنبِ
چَڪرو	چَڪر
پرٿوي	پرٿَوِيِ
داسَ	داسَ
آب	آپو
جوٽو	يوڪتَر
نيهہ< نيهن	سْنيهہَ
وڌِ واِ	وَڌَ ويوَ
ماسِ	مامْسَ
ڪانچَ (ستُڻ)	ڪانچِي

(1) Vijaya Krishna brothers, "Literary History of India", Omle Co, Inc: New York, P. 5
Also see: Chandra Chakraverty, "Racial History of India", Vijaya Krishna brothers, Calcutta, PP. 170-225.

يَوَ	جَوَ
وَتس	وَڄَ
گئو	ڳئون
سَمُندرَ	سَموندٻ، سمنڊ
ستيَ	سَچ
اَرِتَ	اَرِٽُ
رَتَ	رَتُ
جهوَ	جِڀَ

جپسي ٻوليءَ جا لفظ جيڪي سنڌي ٻوليءَ سان

هڪجهڙائي ڏيکارين ٿا (١):

جپسين کي 'بنجارا' به چوندا آهن. 'بنجارا' لفظ، سنڌي لفظ 'ونجارا' جي بدِليل صورتِ آهي. ماهرن جو رايو آهي ته اها جپسي (ونجارا) قوم، اوائل ۾ برصغير جي اتر- اولهه (پنجاب- سنڌ) واري حصي جي رهواسڻ هئي، ۽ اُتان لڏي پهرين ايران ۽ ميسوپوٽيميا ايراضين ۾ اچي رهي، ۽ اُتان پوءِ مصر ڏانهن ويئي.

جپسي ٻوليءَ ۽ سنڌيءَ ۾ جيڪي هڪجهڙايون ثابت ٿيون آهن، تن مان ظاهر آهي ته هيءَ قوم اصل سنڌ جي رهاڪو هئي. ليلو رچنداڻي لکي ٿو ته "هيءَ قوم يورپ جي ڪن حصن ۾ پاڻ کي 'زنگنلي' ته ڪٿي 'رومي'، ته ڪٿي وري 'سِنتي' سڏائيندي آهي. 'سِنتي'، سنڌيءَ جي بدليل صورت

(١) هن معلومات جو مدار مسٽر ليلي رچنداڻيءَ جي اُن مقالي تي آهي جيڪو سماهي مهراڻ، نمبر٣، سال ١٩٦٧ع ۾، ٣٩ صفحي کان ٣٤ تي ڇپيل آهي.

آهي. خود جپسي بہ هڪ ٻئي کي مخاطب ٿيڻ وقت ’سنتي‘ چوندا آهن، جنهن جي معنيٰ آهي ’ساٿي‘ ".

ليلو رچندائي پنهنجيءَ دعوا جي ثبوت لاءِ هيرودوٽس جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:

”سنڌي نالي هڪ ننڍڙي هندي قوم، ڪاري سمنڊ جي ويجهو، تامن نالي ٻيٽ ۾ رهندي هئي. اهو سمو عيسوي صديءَ کان ڇهہ- اٺ سو ورهہ اڳ جو آهي".

چمن لال جو حوالو ڏيندي ليلو لکي ٿو:

”پنجاب جي هڪ ايراضيءَ ۾ ’جنگر‘ (١) نالي هڪ پنتي پيل قوم هن وقت بہ رهندي آهي، جا هڪ ’سنڌوئي‘ (٢) قوم جو جزو آهي، ۽ جنهن جي ٻولي ’سنڌي ٻوليءَ سان رشتو رکندڙ آهي، اها قوم ئي ايران جي اندروني ايراضين تائين ويل ٿي ڏسجي".

مٿئين بحث مان هي نتيجو ٿو نڪري تہ جپسي قوم، دراصل سنڌي وڻجارا هئا، جيڪي عيسوي سن کان ڇهہ- اٺ صديون اڳ، ڪاري سمنڊ تائين پهچي چڪا هئا. هن بحث مان هي بہ نتيجو ٿو نڪري تہ سنڌي ٻوليءَ جا اُهڃاڻ ۽ آثار ٨٠٠ - ٦٠٠ ق. م ۾ بہ ملن ٿا، جيڪي جپسي ٻوليءَ جي بدليل صورتن ۾ موجود آهن. هيٺ اهڙن لفظن جون لڙهيون ڏجن ٿيون جيڪي ثابت ٿيون ڪن تہ سنڌي ٻولي ٨٠٠ - ٦٠٠ ق. م. ۾ بہ معياري ٻولي هئي، جنهن جو هاڻوڪو ڍانچو بلڪل انهيءَ زماني واريءَ ٻوليءَ سان هڪجهڙائي رکي ٿو:

جپسي لفظ	سنڌي لفظ	جپسي لفظ	سنڌي لفظ
ڇُري	ڇُري	نڪ	نڪ
بال	وار	ڪارو(ڪالو)	ڪارو
يڪ	اک	راءِ	راءِ
ڪن	ڪن		

(١) پنجاب جي جهنگ واري علائقي ۾ جنگلي قوم هن وقت آباد آهي. هن جي ٻوليءَ کي جنگلي ٻولي سڏيندا آهن.

(٢) ممڪن آهي تہ سنڌي لفظ سنڌوئي > سنڌئي > سنڌوي > سنڌي ٿيو هجي

جپسي لفظ	سنڌي لفظ
برو	ٻڙوَ (وَڏو)
ٽان	ٽان
تون	تون
تتو	تتو
مانس	ماڻهو
ٻڪرو	ٻڪرو، ٻڪر
مُک	مک
کير	ڪولي
سنگ	سڱ
تر	ڏونهون
انگر	اڱر
ٽُڊ	ڏُڌ
ماس	ماس
پاني	پاڻي
پس	پوسو
ٻُڙهو	ٻڍو
چوري	چوري
رَت	رَت
چڪَ	چڪَ
سِگو	سگهو
شڪو	سُڪو
پير ننگو	پير ننگو (پيرين اگهاڙو)
جَوَ	جَوَ
درياو	درياءَ

جپسي لفظ	سنڌي لفظ
نئر	نُنهن
ميل	ميل، مر، مٽي
متو	متو، ست
لوو	لوڀ
جوو	جون
بينگ	پينگ
ڪندو	ڪنڊو
کوو	کوهه
راپني	راڻي
چور	چور
ارو	اٽو
سوانگ	سانگ، ڀروپي، ڀروبي
اوچو	اُچو
سُوتو	ستو، سمهيل
ست	ست، سار
شنو	سٽڻ، ٻڏڻ
پَت	پَت، ڪپڙا
اوتيه	اُتي
مڙس	مڙس، مرد
ميلالو	ميرو
مارؤ	ماڙهو
ڪرِ	ڪر

متن مائٹن جا نالا

جپسي لفظ	سنڌي لفظ	جپسي لفظ	سنڌي لفظ
فين	پيڻ	فرل	ياءُ
سسرو	سهرو	سسئہ	سس
ڪاڪ	ڪاڪو، چاچو	سالو	سالو

البيروني جي ڪتاب ۾ لکيل وڌيڪ لفظ:

بيشمار سنڌي لفظ "ڪتاب الهند" ۾ مطالعو ڪري سگهجن ٿا. البيرونيءَ جي طرفان ڏنل لفظن جي اِيياس مان اُن وقت جي سنڌي لفظن جو صوتياتي (Phonetical) ۽ اصواتي (Phonological) جائزو توجهہ جي لائق آهي. هڪ تہ هُن (البيرونيءَ) نج سنڌي آوازن لاءِ يا تہ نوان حرف جوڙيا آهن ۽ يا تہ هر آواز جي ويجهو عربي حروف رکي پنهنجو مقصد ظاهر ڪيو اٿس. مثال طور:

نوان جڙيل حروف		نج سنڌي آوازن جي ويجهو حرف	
سنڌي آواز	جوڙيل حروف	سنڌي آواز	ويجهو حرف
ٿ	ت	ڳ	گ
ڏ	د هہ	گ	ک
ڊ	د ر	ڻ	ن
ڄ	ج		
ڦ	ب		
ڃ	ج		
ڇ	ج		

اهڙيءَ طرح سنسڪرت ۽ هنديءَ جيِ مرڪب آوازن (Compound Sounds) لاءِ، سَنڌيءَ جي قانون(Law of assimilation) جو سهارو ورتو اٿس. سِنڌيءَ جي قانون موجب، مرڪب آواز ۾ ڪمزور اينڌڙ آواز، هڪ ٻئي تي اثر ڪري، ڪنهن نئين آواز ۾ تبديل ٿيَ ويندا آهن. هيٺ البيرونيءَ جا مثال ڪٿي اهو قانون سمجهايو ويو آهي:

البيرونيءَ وارا لفظ	مرڪب آواز	مرڪب آواز جا جزا	آواز تي جزن جي اثر کان پوءِ نئون ٺهيل آواز
وِڏيت	ڏيَ	ڏ+ ي	ڄ
موڪش	ڪْش	ڪْ+ ش	ک
ڪْشتري	ڪْش	ڪ+ ش	ک
سموندر	ڊْر	د+ ر	ڊ (اترادي لهجي ۾ در/ ڊر به استعمال ٿيندو آهي.)
جيٽر	ٽْر	ت+ ر	ٽ
جيشْٽ	شْٽ	ش+ ت	ٺ
وٿبي	سْت	س+ ت	ٿ

سنڌي ٻوليءَ ۾ ’سَنڌيءَ وارو مطالعو‘ ڏاڍو دلچسپ آهي، جنهنجي باري ۾ ’سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس‘ ڪتاب، پڙهي سگهجي ٿو (١).

ڊاڪٽر بلوچ صاحب البيروني طرفان ڏنل لفظن مان ڪن جي فهرست ڏيندي لکي ٿو:

”مٿين مثالن مان ڏسبو ته محقق البيروني خالص سنسڪرت لفظن کان سواءِ ٻيا جيڪي عام مروج مڪاني نالا ۽ الفاظ استعمال ڪيا آهن، تن مان

(١) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: ’سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس‘، ڄام شورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ١٩٨٧ع.

اڪثر موجوده سنڌيءَ سان ملن ٿا. ايڊورڊ سخاؤ، جنهن 'ڪتاب الهند' کي ايڊٽ ڪيو آهي، تنهن پنهنجي مقدمي ۾ البيرونيءَ جي استعمال ڪيل مڪاني لفظن، خصوصاً ڳاڻيٽي جي انگن بابت لکيو آهي ته اُهي جنهن ٻوليءَ جا آهن، سا بنسبت ٻين جديد هند- آريائي ٻولين جي، سنڌيءَ سان وڌيڪ مناسبت رکي ٿي، ۽ ملي ٿي (١). اهي ڳاڻيٽي جا انگ هن ريت آهن:

عدد قطاري

عدد قطاري		حروف	
البيروني	موجوده سنڌي	البيروني	سنڌي
برقه	برڪ، برڪت	ق	ک/ڪ
بيه	ٻيو	ب	ٻ
تريه	ٽيو	تر	ٽ
چوت	چوٿون	ت	ٿ
پنجيَ	پنجون	--	--
ست	ڇهون	س	ڇ
اٿين	اٺون	ت	ٺ
نوين	نائون	--	--
دهين	ڏهون	د	ڏ
يارهِي	يارهون	--	--
دواهي	ٻارهون	دوَ	ٻ
تروهي/ترهي	تيرهون	تر	ٽ
چودهي	چوڏهون	--	--
پنچاهي	پنجاهون	--	--

(١) نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ٧١

مٿي پيش ڪيل مثالن کان پوءِ هي سوال ٿو پيدا ٿئي تہ عربي- سنڌي رسم الخط جي شروعات ڪڏهن ٿي، ڪٿي ٿي ۽ پهرين پهرين ڪنهن رسم الخط ڪنهن شروع ڪيو؟ هن ڏس ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو:

"پنهنجي هن ڪتاب، "ڪتاب الهند"، ۾ بيرونيءَ ڪم از ڪم ٽن صورتخطين جو پتو ڏنو آهي، جيڪي ١٠٢٠ع- ١٠٣٠ع واري عرصي ۾ سنڌ اندر رائج هيون. ڀاٽيه (جيسلمير) ۽ سنڌ جي ڪن ڀاڱن، يعني تہ جيسلمير واري سرحد لڳ سنڌ جي اُيرندين ڀاڱن ۾ 'اڌ- اکري ناگري' هلندڙ هئي. انهيءَ مان ڀانئجي ٿو تہ اندازاً موجوده سکر، خيرپور، سانگهڙ ۽ ٿرپارڪر ضلعن جي اُيرندين ڀاڱن ۾ 'اڌ- اکري ناگري' هلندڙ هئي. ساموندي ڪناري، يعني موجوده ٺٽي ضلعي جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾، 'ملقاري' رسم الخط رائج هئي. تاريخي اعتبار سان درياءَ کان اولهہ طرف ميرپور ساڪري واري علائقي ۾ اڳاٽي وقت کان 'نڱامرا' قوم آباد هئي، ۽ ٿي سگهي ٿو تہ انهن جي صورتخطي، 'نڱامري' ڏانهن اشارو هجي. وچ- سنڌ واري علائقي ۾، ڳاديءَ واري شهر برهمڻ آباد يا منصوره ۾، 'سينڌب' يعني 'سينڌوُ' يا 'سنڌي صورتخطي' هلندڙ هئي. اها عربي- سنڌي، صورتخطي هئي، جيڪا پهريائين منصوره واري علائقي ۾ استعمال ٿي، ۽ اُتان آهستي آهستي سڄيءَ سنڌ ۾ رائج ٿي (١)".

هي هڪ اهڙو رايو آهي جنهن تي بحث ڪري سگهجي ٿو، ۽ اهو قبول ڪري ٿو سگهجي تہ سئنڌوَ رسم الخط، عربي- سنڌي رسم الخط جو نالو هو. برهمڻ آباد (المنصوره) مان جيڪو ديسي رسم الخط ڪرين تي لکيل

---

(١) نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي.

مليو آهي، اهو لوهاڻڪي رسم الخط جهڙو آهي ۽ اهوئي 'سئنڌوَ رسم الخط' هو.

'سئنڌوَ'، 'عربي- سنڌي رسم الخط' جو نالو نہ هو. جنهن منصوره ۾ اها شڪل اختيار ڪئي پر جيڪڏهن اهو قبول بہ ڪٽي ڪجي تہ سئنڌوَ، عربي- سنڌي رسم الخط جو نالو هو، تہ اهو قبول ڪري نٿو سگهجي تہ هي رسم الخط ڪو البيرونيءَ ايجاد ڪيو هو، ڇوتہ البيرونيءَ کان گهڻو اڳ، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي تہ جاحظ، اصطخري، مسعودي، ابن حوقل ۽ ٻين عرب سياحن جي تاريخي ڪتابن ۾ ڪيترن ئي نج سنڌي لفظن کي، عربي سنڌي حروفن ۾ تبديليون آئي، عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هئي. اهي تاريخون، جن جا نالا مٿي ڏنا ويا آهن، البيرونيءَ جي آمد کان ٽي- چار سو سال اڳ لکجي چڪيون هيون. انهن ۾ عربي- سنڌي رسم الخط ڪم آندو ويو هو، ۽ عربي حروفن جي مدد سان نج سنڌي آوازن لاءِ حروف- تهجي جوڙي ويئي هئي. انهيءَ دليل جي آڌار تي قابل احترام شخصيت، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي راءِ سان، گهٽي معذرت سان، اتفاق نٿو ڪري سگهجي، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

"عربي- سنڌي صورتخطيءَ جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو نمونو خود محقق بيرونيءَ جي لکت ۾ ملي ٿو. هن "ملِقاري" لفظ ۾ "ق" حرف آندو آهي. "مڱر" (منگر) ۽ اڱل (آڱر) لفظن ۾ "ڱ" جي اُچار لاءِ "ڱ" حرف آندو اٿس، يعني تہ خود محقق بيروني سنڌ جي مقامي اُچارن کي ادا ڪرڻ لاءِ عربي حرفن تي ٽپڪا ڏيئي نوان اکر ڪڍيا. اُن مان ظاهر آهي تہ "سنڌي- عربي صورتخطي" جيڪا اسان تائين پهتي آهي، اُن جا لکت ۾ تاريخي آثار ١٠٢٥ع- ١٠٣٠ع واري عرصي ۾ ملن ٿا" (١).

انهيءَ حقيقت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي تہ محقق البيرونيءَ ڪن نج

(١) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ٢٤.

سنڌي آوازن لاءِ نوان حروف گهڙيا. اُن لاءِ هن عربي حرفن ۾ ٽبڪا ڏيئي يا ٻئي طريقي سان نج سنڌي آوازن لاءِ حرف جوڙيا، پر البيرونيءَ کان لڳ ڀڳ ٽي – چار سو سال اڳ، عرب ۽ مقامي ماهرن، نج سنڌي آوازن لاءِ حرف ناهڻ لاءِ، عربي حروفن ۾ تبديليون آنديون، يا اُن نج سنڌي آواز جي ويجهو، عربي ٻوليءَ جا حروف مقرر ڪيا. منهنجي هن راءِ کي خود ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب ۾، اڳتي هلي، صفحي ٧٥ تي قبول ڪيو آهي. هو فرمائي ٿو:

”عرب – اسلامي دور ۾، نئين علمي، ثقافتي، سماجي ۽ سياسي ماحول جي زير اثر، سنڌي ۽ عربيءَ جو پاڻ ۾ گهاٽو رشتو، عمل ۽ ردِ عمل پيدا ٿيو، جنهن سان سنڌي ٻوليءَ جي لسانيءَ انفراديت مضبوط ٿي، ۽ پڻ اها بين الاقوامي سطح تي تسليم ڪئي ويئي. انهيءَ انفرادي حيثيت ۽ اهميت سببان، سنڌي ٻوليءَ بابت بين الاقوامي سطح تي تحقيق شروع ٿي، جنهن ۾ جاحظ، ابن حوقل ۽ ٻين عالمن سنڌي ٻوليءَ متعلق حوالا قلمبند ڪيا. چوٿين صدي هجريءَ جي ٻئي نصف ۾ اسحاق ابن النديم انهيءَ تحقيق ۾ اڳتي وڌ وڌائي ۽ پڻ ساڳئي دور ۾ بشر بن عبدالوهاب الفزاري، سنڌي لغت جو وڏيڪ گهرو مطالعو ڪيو. ان بعد پنجين صدي هجريءَ جي پهرئين اڌ ۾ بيرونيءَ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ بابت وسيع پيماني تي معلومات قلمبند ڪئي“(١).

ڊاڪٽر بلوچ صاحب اڳتي لکي ٿو:

”ٻين ٽين صدي هجريءَ کان وٺي عرب عالمن 'علم طب' تي تحقق شروع ڪئي ۽ دوائن ۾ استعمال ٿيندڙ معدنيات، جڙين ٻوٽين ۽ پسارڪي وکر بابت ڪتاب لکجڻ لڳا.“

جدا جدا ملڪن ۾، جڙين ٻوٽين ۽ دوائن جي سمجهه ۽ سڃاڻپ خاطر ضروري هو تہ انهن جا نالا ٻين اهڙين ٻولين ۾ ڏنا وڃن، جن جي ان

(١) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر، ص ٧٥.

دور ۾ بين الاقوامي حيثيت تسليم ٿيل هئي، يا جن ۾ جڙين ٻوٽين ۽ پسار جي ڄاڻ جو علم، ڪافي ترقي ڪري چڪو هو.

سنڌ نہ فقط ان وقت بين الاقوامي حيثيت رکندڙ هئي، پر سنڌ ۾ پسارڪي وکر جو واپار ايترو تہ وڌيل هو، جو هند جي ٻين ڀاڱن جون جڙيون ٻوٽيون پڻ سنڌ مان ئي اولھہ طرف ٻين ملڪن ڏانهن موڪليون وينديون هيون. انهيءَ ڪري ٻين معاصر ٻولين سان گڏ سنڌي ٻوليءَ ۾ جڙين ٻوٽين ۽ پسارڪي وکرن جا نالا ڏيڻ ضروري سمجهيو ويو(١)."

ڊاڪٽر صاحب ساڳئي صفحي تي، اڳتي لکي ٿو:

"اهو چئي نٿو سگهجي تہ سڀ کان پهريائين ڪڏهن کان وٺي پسارڪي وکر جا نالا سنڌي ۽ هنديءَ ۾ ڏنا ويا. غالباً اهو سلسلو ٻي صديءَ هجريءَ ۾ سنڌ ۾، منصوره جي عالمن کان شروع ٿيو ۽ پوءِ بغداد تائين پهتو(٢)".

ڊاڪٽر صاحب جي، هن راءِ جي آخري پئراگراف مان صاف ظاهر آهي تہ محقق البيرونيءَ کان لڳ ڀڳ ٻہ سئو سال اڳ، سنڌي زبان ۾ پسارڪي وکرن، دوائن ۽ جڙين ٻوٽين جي نالن کي عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ شروع ڪيو ويو هو ۽ نج سنڌي آوازن لاءِ عربي حروفن ۾ ڦيرڦار ڪري، موزون حروف بنايا ويا هئا. ڊاڪٽر صاحب جي حوالي مان معلوم ٿئي ٿو تہ:

"چوٿين صدي هجريءَ جي آخر ۾، بشر بن عبدالوهاب الفزاري، پنهنجي ڪتاب "تفاسير الادويه" ۾ پسارڪي وکر ۽ دوائن جا سنڌي ۽ هندي نالا وڏيڪ تفسير سان درج ڪيا. ان کان پوءِ محقق البيرونيءَ سن ١٠٥٠- ١٠٥١ع (٢) ۾، پنهنجو ڪتاب، 'الصيدنه في الطب' لکيو، جنهن ۾ جڙين ٻوٽين ۽ دوائن جا نالا يوناني، سرياني، عربي،

(١) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ٧٦.

(٢) البيرونيءَ جو سن ولادت ٩٧٣ع ۽ وفات ١٠٤٨ع بيان ڪيل آهي، انهيءَ حساب سان، هي ڪتاب ١٠٥٠- ١٠٥١ع کان اڳ لکيو هوندائين، ممڪن آهي تہ ١٠٥٠- ١٠٥١ع ۾ شايع ٿيو هجي.

فارسي، سنڌي ۽ هندي توڙي ٻين مقامي ٻولين ۾ قلمبند ڪيائين.
بيروني منصوره ۾ آيو هو (١).

”بيرنيءَ پنهنجي ڪتاب، ”ڪتاب الصيدنه في الطب“ ۾ مني سئو کن جڙين ٻوٽين ۽ دوائن جا نالا سنڌيءَ ۾ ڏنا آهن، جن مان اڌ کان وڌيڪ بشر جي ڪتاب، ”ڪتاب تفاسير الدويه“ جي حوالن سان ڏنا اٿس ۽ باقي پنهنجي طرفان تحقيق ڪري لکيا اٿس. اهي نالا سنڌي ٻوليءَ جي انفرادي اهميت ۽ بين الاقوامي علمي حيثيت بابت هڪ تاريخي دستاويزي حيثيت رکن ٿا“ (٢).

هيٺ بشر ۽ البيرونيءَ جي ڪتابن ۾ ڏنل انهن دوائن ۽ جڙين ٻوٽين جا نالا، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪتاب مان، سَندن حوالي سان ڏجن ٿا ته جيئن انهن لفظن جي صورتخطين جي باري ۾ خبر پوي:

بشر جي ڪتاب تفاسير الادويه ۾ سنڌي لفظ جي لکت	البيرونيءَ جي ڪتاب ڪتاب الصيدونه ۾ لکت	موجوده سنڌي لفظ	حرفن ۾ ڦيرڦار ۽ تبديل	
			عربي سنڌي لکت	سنڌي لکت
لِمرُ	لِمرُ	لِمر/ نِمرُ	--	--
--	وَنُ	وَڻُ	ڻ	ن
--	جاماها	جاماهو/ ڊراماهو/ ڍاماهو	ڊ ر	ڊ
بنج	دِهطورا	ڀنگ/ ڌاتورو	ب نج دهہ	ڀ گ ڌ
توتيه	توتيه	توتيو	--	--

(١) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي؛ ص ٧٨.
(٢) ايضا

بشر جي ڪتاب تفاسير الادويه ۾ سنڌي لفظ جي لِکت	البيروني ءَ جي ڪتاب ڪتاب الصيدونه ۾ لکت	موجوده سنڌي لفظ	حرفن ۾ ڦيرڦار ۽ تبديل عربي سنڌي لکت	سنڌي لکت
--	منبهل	ميڻ ڦل	ڀهہ	ڦ
حَرمَل	هملو	هرملو/ هرمرو	ل	ر
			ح	ھ
--	هين	هڱ	ن	ڱ
--	رفاقطي	رپاڪُٽي (چانديءَ جي ڪٽ)	ف	پ
			ط	ٽ
--			ق	ڪ
--	بولو	ٻلهڻ	ب	ٻ
--	سند	سنڌ	د	ڌ
--	ڪتوره	ڪٽوري	ڪ	ک
			ت	ٽ
	شنڪر	سڱر	نک	ڱ

مٿين مثالن مان ثابت ٿو ٿئي تہ عربي- سنڌي رسم الخط جي ابتدا، ۲۸۷هہ (لڳ ڀڳ ۸۹۸ع) کان بہ اڳ، ۸٦۴ع ڌاري، عرب سياح جاحظ ڪئي هئي، جنهن جا مثال جاحظ جي ڪتاب ”رسالة فخرالسودان علي البيضان“ مان ملن ٿا، يعني البيرونيءَ جي آمد (پنجين صدي هجري) کان ٽي سؤ کن سال اڳ ٿي چڪي هئي، البت اهو تسليم ڪرڻو پوندو تہ محقق البيرونيءَ اُن ۾ تبديليون آنديون ۽ اُن کي وڌيڪ مناسب ۽ معياري بنايو، جنهن کي نستعليق توڙي نسخ رسم الخطن ۾ لکيو ويندو هو. سنڌيءَ جي انهن ٻنهي قسمن جي لکت جا نمونا، ڪيترن ئي عربي ۽ فارسي ڪتابن توڙي ڪتبن، تختين ۽ تحريرن ۾ ملن ٿا.

حاصل مطلبُ تہ عربي- سنڌي رسم الخط جا سڀ کان آڳاٽا مثال ٨٦٤ع ۾، جاحظ جي ڪتاب، "رساله فخرالسودان علي البيضان" ۾ ملن ٿا.

جاحظ سنڌيءَ حرفن لاءِ ويجهي ۾ ويجها عربي حرف ڪم آندا:

"ڻ لاءِ ن" جهڙوڪ: "سنداڻ لاءِ سِندانِ". هو لکي ٿو تہ سنڌ لوهارڪي ڌنڌي ۾ شهرت رکندڙ هئي. سنڌ مان ٺهيل سامّان سان گڏ تلوارون بہ عربستان موڪليون هيون (ص ٥).

ٻيا مثال آهن:

'ڇ' لاءِ 'ش' ۽ 'ٽ' لاءِ 'ت'	ڇيٽ= شيت
'ڇ' لاءِ 'ص'	ڇندن= صندل
'و' لاءِ 'ب'	واڻيا= بنيانيه
'ڪ' لاءِ 'ک' ۽ 'پ' لاءِ 'ف'	ڪپور= ڪانور
'گ' لاءِ 'ج'	دنگي= دُونيج
'ڊ' لاءِ 'د'	هنڊول= هندول

اُن کان پوءِ ترت عربي- سنڌي رسم الخط جو نمونو اُن قصيدي ۾ ملي ٿو، جيڪو ١٨٧هہ (٨٩٨ع) کان اڳ قلمبند ڪيو ويو، جيڪو يحيٰ بن خالد برمڪيءَ جي دربار ۾ پڙهيو ويو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن پڻ اهائي دعويٰ ڪئي هئي ۽ لکيو هو تہ:

"سنڌي زبان جي هڪ شاعر سنڌي زبان ۾ بغداد جي برمڪي وزيرن جي تعريف ۾ هڪ قصيدو ٺاهيو. هي قصيدو يحيٰ برمڪيءَ جي دربار ۾ پڙهيو ويو هو. جيئن تہ ١٨٧هہ ۾ هارون الرشيد جعفر بن يحيٰ برمڪيءَ کي ماريو هو، انهيءَ مان ظاهر آهي تہ هي بيت ١٨٧هہ کان اڳ قلمبند ڪيو ويو هوندو. اهو بيت هو:

اره بره کنکره کراکري مندره

ڊاڪٽر صاحب اڳتي فرمائي ٿو:

"سنڌي زبان ۾ ڇيل بيت جي، عربي رسم الخط ۾ هيءَ پهرين لکٽي آهي، جيڪا هاڻ اهڙي صورت اختيار ڪري چڪي آهي جو اصل لفظ جو پتو ئي نٿو پوي، انهيءَ هوندي بہ هيءَ آڳاٽو حوالو، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لاءِ هڪ قيمتي "وَٿ" آهي. سڀ کان اول تہ هي سنڌي ٻوليءَ جو عربي- سنڌي صوَرتخطيءَ ۾ سڀ کان پهريون لکيل نمونو آهي (١)".

---

(١). نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنو ويو آهي .

بهرحال مٿي ڏنل دليلن جي روشنيءَ ۾ اهو چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي- سنڌي رسم الخط جي ابتدا ۸٦۴ع ۾ جاحظ جي ڪتاب 'رسالة فخرالسودان في علي البيضان' ۾، نج سنڌي لفظن ڪي عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ سان ٿي. انهيءَ عرصي کي سنڌ ۾ عربن جي حڪومت شروع ٿيڻ ۾ (۹۳هہ ۾ عربن جي حڪومت سنڌ ۾ شروع ٿي هئي)، هڪ سؤ ڪن سال گذريا هئا. هن رسم الخط ۾ اڳتي هلي چچنامي جي مصنف، البيروني ۽ ٻين ماهرن ۽ محققن پنهنجي نموني سڌارا ۽ واڌارا آڻي، اُن کي وڌيڪ معياري بنايو.

۵ ـ مخدوم ابوالحسن جي سنڌي

مٿي موجوده عربي- سنڌي رسم الخط تي ڪيل بحث مان پوءِ، اهو ثابت ٿو ٿئي تہ عربي- سنڌي رسم الخط جو بنياد وجهندڙ مخدوم ابوالحسن نہ هو. هي (مخدوم ابوالحسن) ڪلهوڙن واري دور جي وڏن عالمن مان هڪ هو، جڏهن تہ عربي- سنڌي رسم الخط جو بنياد ۸۶۴ع ڌاري پئجي چڪو هو. هن (مخدوم ابوالحسن) سنڌي زبان لاءِ جيڪو رسم الخط تيار ڪيو سو عام طرح 'ابوالحسن جي سنڌي' جي نالي ساڻ مشهور آهي. هن جي ڏينهن ۾ ٿٽي ۾ ڪيترن ئي ماڻهن اسلام قبول ڪيو هو. جيئن تہ انهن ۾ اڪثريت بالغن جي هئي، انهيءَ ڪري هن ضروري سمجهيو تہ اهڙن عمر رسيده، نومسلم ماڻهن لاءِ، اسلامي اصول، سنڌن مادري زبان ۾ لکيا وڃن. مخدوم صاحب عربي ۽ فارسيءَ ۾مهارت رکندو هو. سندس سامهون اهي سڀ ڪتاب موجود هئا جن ۾ سنڌي زبان جا ڌار ڌار لفظ لکيا ويندا هئا، البت انهن ۾ ڪم آندل اکرن جي ڪا مناسب ۽ باقاعدي پٽي ڪانہ هئي، ان ڪري هن، سنڌيءَ لاءِ عربي رسم الخط جي نموني تي پٽي بنائڻ جو ويچار ڪيو. سنڌي آوازن سان برابري ڏيکاريندڙ عربي رسم الخط جا ۲۸ ئي حرف کنيائين،(۱) جيڪي ڪاٿس اڳ وارن عالمن پڻ ڪم آندا هئا، ٿي حرف پارسيءَ مان کنيائين (۲)،

(۱) عربيءَ جي ا، ب، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ڪ، ل، م، ن، و، هہ، ۽ ي صورتن وارا آواز سنڌيءَ ۾ اڳي ئي موجود هئا، باقي صورتون- ث، ذ، ح، خ، ص، ض، ط، ظ ۽ ع، غ، ف، ق سنڌي پٽي ۾ قائم رکيائين، جي عربي لفظن کي درست لکڻ ۾ ڪم اچن ٿيون. خ، غ، ۽ ق حالانڪ سنڌي آوازن جون صورتون نہ آهن، پر انهن صورتن وارا آواز سنڌ ۾ عربي صوتيات مطابق نہ پر عربي مخرج کان اڳيرو، يعني ڪاڪڙي (uvula) کان اڳيرو، نرم تارونءَ (velum) جي پويان (post-velar) اُچارجن ٿا. عربي صوتيات موجب انهن جو مخرج ڪاڪڙو (uvula) آهي.
(ذ) ۽ (ف) عربي اثر جي ڪري سنڌيءَ ۾ مروج ٿي ويا. اهي ٻئي آواز ديسي نہ آهن.
(۲) پ، چ ۽ گ حرفن وارا آواز سنڌيءَ ۾ موجود هئا، صرف انهن جي تحريري صورت لاءِ پارسيءَ جا حرف کنيا ويا.

۽ باقي سنڌي آوازن لاءِ فارسي ۽ عربي حرفن جي پيچ-- گهڙڪري۽عرب سياحن ۽ البيرونيءَ طرفان ناهيل نون حرفن تان نوان نشان ۽ حرف مقرر ڪيائين. هن (مخدوم ابوالحسن) جي صورتخطيءَ ۾ ڪل حرف هن ريت آهن:

عربي حرف:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ڪ ل م ن و هه ء ي.

پارسي حرف:

پ چ گ

باقي سنڌي آوازن لاءِ نوان حرف:

ابوالحسن جي صورت	ابوالحسن کان اڳ ڪم ايندڙ صورت	موجوده صورت
ٻ	ب	ٻ
پ	ف	ڀ
ڀ، ٻه	ٻه	ڀ
ٿ، ٺه	ٿ، تر	ٿ
ٽ، تر	ت	ٽ
ٺ	ٽ، تر	ٺ
ڦ، پهه	ف	ڦ
ڄ	ڄ	ڄ
ڃ	جهه	جهه
ڇ	ش	ڇ
نج	نج	ڃ
ڊ، دهه	ڊ هه	ڌ

ابوالحسن جي صورت	ابوالحسن کان اڳ ڪم ايندڙ صورت	موجوده صورت
د	د	ڌ
د، در	د	ڊ
ڊ	د ھ	ڍ
ر	ر	ڙ
ڪھ ڪ	ڪھ	ک
ڪ، ڪھ	ڪ	ڪ
گ	ڪھ	ڳ
ڳ	ق/ گ	گ
گ	گھ	گھ
نگ	نگ	ڱ
ن	ن	ڻ

هنن مثالن مان ائين ٿو واضح ٿئي تہ مخدوم صاحب گھٽ کان گھٽ ڪري اهي ئي حرف مقرر ڪيا جيڪي اڳيئي رائج هئا.

مخدوم صاحب عربي رسم الخط ۾ سُرن (vowels) لاءِ ڪم ايندڙ سڀ حرف (vowel letters) ۽ اعرابون (diacritical marks) – زير، زبر، پيش، جزم ۽ شد– ڪم آنديون، جيڪي اڳئي رائج هيون، البت سنڌيءَ جي ڊگهي گهُٽي (long-nasal vowel) ۽ ڇوٽي گهُٽي (Short- nasal vowel) سُر کي 'تنوين' جي وسيلي تحريري صورت ڏنائين. مثلاً:

سيئي سب اڏائيِ ڪَٿُوريَ ۽ زَعْفَران جي متي سِ مَوليٖ

۽ ٻيءِ نَهرُ اُهينِ جِي ڪَنَا تہ سِواءِ"

هن مثال ۾ آڏائيِ، سِ، ٻيءِ ۽ نهرُ لفظن ۾ يٖ، سِ، ۽ رُ لاءِ موجوده صورتخطيءَ ۾ يُون، سِن ۽ رُون صورتون ڪم آڻيندا آهن.

مخدوم ابوالحسن واري صورتخطي نہ فقط نثي ۾، پر سنڌ جي ٻين حصن ۾ بہ تحرير جو وسيلو بڻي. ڪيترن ئي عالمن اسلامي نظرين ۽ اصولن، توڙي سنڌي نظم کي ان وقت، هن ئي خط ۾ لکي، ڪتابن جي صورت ۾ آندو. مطلب تہ ١٨٥٣ع تائين هيءَ ئي خط ڪم ايندو رهيو (١). پر جيئن تہ سرڪاري طور ڪابہ مقرر صورتخطي ڪانہ هئي، انهيءَ ڪري ڌار ڌار مصنف، ساڳئي سنڌي آواز لاءِ ڌار ڌار صورتون (graphemes) پيا ڪم آڻيندا هئا. اُهي مصنف جيڪي عربيءَ کان زياده متاثر هئا، سي ابوالحسن وارو رسم الخط پيا ڪم آڻيندا هئا، ۽ جيڪي فارسيءَ ڏانهن وڌيڪ مائل هئا، اُهي هيٺيون ڌار ڌار صورتون پيا ڪم آڻيندا هئا:

ٻ لاءِ پ ۽ ٻھ
ٽ لاءِ ٿ ۽ تھ
ٺ لاءِ ٺ ۽ ٿر
ڇ لاءِ ڇ ۽ چھ
ڙ لاءِ ر ۽ ڙ
ڌ لاءِ ذ ۽ د
ڻ لاءِ ن ۽ ڻ
ک لاءِ ک ۽ کھ

٦ ـ رسم الخط لاءِ سرڪاري ڪميٽي

١٨٤٣ع ۾ انگريزن سنڌ جي حڪومت تي قبضو ڪيو. ١٨٤٥ع ۾ بمبئيءَ جي بورڊ آف ايڊيوڪيشن، سنڌ ۾ ايڊيوڪيشنل ايجنسيءَ جي ٺاهڻ جو سوال هٿ ۾ کنيو. ساڳئي وقت اها تحريڪ بہ هلي رهي هئي تہ سنڌيءَ

(١) ميمڻ محمد صديق: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، ڀاڱو پهريون، ڇاپو ٽيون، حيدرآباد، ١٩٥٤ع، ص ص ١٥، ١٥٩ـ ١٦٢.

ڪي صوبي جي سرڪاري زبان بنائجي. انهيءَ تحريڪ نيٺ مادري زبان (vernacular language) ۾ تعليم ڏيڻ جو سوال پيدا ڪيو (١). انگريز عملدارن مان ڪي سنڌي ڳالهائي سگهندا هئا، پر سندن عملي مان ڪو بہ ماڻهو سنڌي لکي نٿي سگهيو. ملڪ جو نظام ترجمانن (interpreters) ذريعي هلندو هو، ۽ سرڪاري دفتر، پارسي زبان ۾ رکيو ويندو هو (٢).

١٨٤٨ع ۾ بمبئي صوبي جي گورنر سر جارج ڪلرڪ، هڪ حڪم نامو ڪڍيو، جنهن ۾ ڄاڻايل هو تہ سنڌي ٻوليءَ کي دفتري ٻولي بنايو وڃي. انهيءَ حڪم نامي جا لفظ هي آهن:

"We should introduce the language of the country (namely Scindhee) as the medium of official intercourse. I do not see in what way our revenue and judicial officers (however their offices and courts may be continued) can work effectually through a foreign medium of communication, such as Persian or English. A period of 18 months should, therefore, be allowed to the officers in civil employ to qualify themselves for an examination in the scindhee language. I believe their doing so will be facilitated by the publication of the dictionary and grammar which I proposed Lieutenant Stack should be allowed to have printed.

The recommendation of the Commissioner that "early measure to education, as in our other provinces," is no doubt judicious, but it were premature to take any measure for farming educational establishments, before our own European administration have obtained a complete knowledge of the country and before we have trained up persons, fitted to impart knowledge in th Vernacular tongue".(3)

---

(1) Aitken, E.H., Op. Cit, p. 472

(2) Ibid.

(3) James C. Melvill, Scinde, "A copy of a report of Sir Geor. ge Clerk, Govenor of Bombay, 1848 on the Administration of Scinde;" East India House, 1854, pp. 15, Paras 68 & 69, under the heading: 'Sir George Clerk's minutes on Scinde'.

۱۸۵۱ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر، سر بارٽل فريئر (Sir Bartle Frere)، هڪ اطلاع نامو ڪڍيو، جنهن ۾ سرڪاري عملدارن (civil officers) کي هدايت ڪيل هئي تہ هو سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن (۱). هن جي فرمان نامي ۾ ڄاڻايل هو:

(الف) آئيندي سڀ سرڪاري لکپڙهہ سنڌيءَ ۾ هلي.

(ب) يورپي ۽ ٻيا پرڏيهي آفيسر سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن تہ جيئن سنڌي ماڻهن کان پنهنجي سرحال احوال وٺي سگهن، ۽ سنڌي لکپڙهہ بہ سمجهي نيڪال ڪن.

(پ) سنڌي اسڪول کلن.

پر سنڌي ٻوليءَ کي جيستائين ڪا مقرر صورتخطي نہ هئي تيستائين اها سرڪاري لکپڙهہ ۾ ڪم اچي نٿي سگهي، انهيءَ ڪري مسٽر ايلس (Ellis)، اسٽنٽ ڪمشنر، جي صدارت هيٺ اٺن مقامي ٻن يورپي ميمبرن تي مشتمل هڪ ڪميٽي مقرر ٿي، انهيءَ ڪميٽيءَ تي هيٺيان ميمبر هئا:

راءِ بهادر نارائڻ جڳنناٿ (N.J.V. هاءِ اسڪول ڪراچي، هنَ جي نالي پٺيان ڪوٺجي ٿو)، خان بهادر مرزا صادق علي بيگ، ديوان پريداس انند رام رامچنداڻي، ديوان اڌارام ٽانورداس ميرچنداڻي، ديوان ننديرام سيوهاڻي، ميان محمد حيدرآبادي، قاضي غلام علي ٺٽي وارو، ميان غلام حسين ٺٽي وارو. انهيءَ ڪميٽيءَ تي ٻہ انگريزي عملدار بہ کنيا ويا هئا (۲). ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، ۽ ڪئپٽن برٽن.

انگريز ميمبر ان لاءِ نامزد ٿيا تہ اهي سنڌيءَ ٻوليءَ لاءِ ڪنهن رسم الخط جي

---

(1) Ellis B. H., Report on Education in Sindh, Education Society press, Bombey, 1855, p.5.

(۲) ڪميٽيءَ جي ميمبرن جا نالا خان بهادر محمد صديق ميمڻ، پنهنجي ڪتاب، سنڌي ادب جي تاريخ، ڀاڱي ٻئي ۾ ڏنا آهن، جڏهن تہ ڪن عالمن جو رايو آهي تہ مرزا صادق علي بيگ ان وقت اڃا سورهن سالن جو نوجوان هو. هن راءِ مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ مرزا صاحب هن ڪميٽيءَ جو ميمبر نہ هوندو پر ڪو ٻيو صادق علي هوندو پر اُن جي باري ۾ ڪٿان بہ ڪا تصديق ٿي نہ سگهي آهي.

مقرريءَ تي هو پنهنجا مشورا ڏيئي سگهن. هن ڪميٽيءَ جي ميمبرن جا رايا متضاد هئا، جُنهنڪُري صورتخطيءَ تي سخت بحث ٿيو. ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ۽ ڪئپٽن برٽن، جيڪي لسانيات جا ماهر هئڻ سبب مشوري ڏيڻ لاءِ ڪميٽيءَ تي ڪنيا ويا هئا، تن ۾ به اختلاف ٿي پيو. ڪئپٽن اسٽئڪ جو رايو هو ته سنڌيءَ لاءِ ديوناگري رسم الخط مقرر ڪيو وڃي. پنهنجيءَ دعوا جي دليل ۾ هو پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي گرامر" ۾ بيان ٿو ڪري ته:

"هن ڪم جي شروع ڪرڻ وقت، اول سوچيو پيم ته ديسي لفظ ڪهڙي خط ۾ لکان. پنهنجي انتخاب لاءِ، منهنجي نظر ۾ سنڌي خط، رومن خط، پارسي خط، گرمکي خط، ۽ ديوناگري خط هئا (١). پارسي خط کي انهيءَ ڪري ترڪ ڪيم، جو منهنجي اڳيان "وادن جو گرامر" (Wathen's Grammar) ۽ ٻيا سنڌي ڪتاب موجود هئا. پارسي خط مقرر ڪرڻ ڪان اڳ ڪيترن ئي نج سنڌي آوازن لاءِ نئيون صورتون مقرر ڪرڻيون پون ها، جن جا آواز پارسي خط لاءِ انوکي حيثيت رکندڙ هئا. مون محسوس ڪيو ته اهو خط سنڌين لاءِ بلڪل اڻين ٿيندو جيئن رومن خط، جنهن ۾ صورتن جا اضافا ڪجن ها يا تبديليون ڪن ها، جيڪي پارسيدانن کي جيڪر عجيب لڳن ها (٢)"

اسٽئڪ انهيءَ ڪري ديوناگري خط اختيار ڪرڻ تي زور ڏنو، ۽ اُن لاءِ هيٺيان به دليل ڏنائين:

(الف) هن خط ڪان يورپي عملدار بخوبي واقف آهن.

(ب) هيءُ خط سنڌي زبان لاءِ بنيادي خط آهي.

اسٽئڪ، ديوناگري حرفن ۾ ڪي نشان گڏي، سنڌي آوازن لاءِ صورتون به مقرر ڪيون هيون.

---

(1) Stack, G., A Grammar of Sindhi Language, Op. Cit., Cit P. 1.
(2) Ibid.

ٻئي طرف ڪئپٽن برٽن زور آندو تہ سنڌي زبان لاءِ عربي سنڌي خط ئي زياده موزون ٿيندو (١). پنهنجيءَ دعوا جي دليل ۾ هو لکي ٿو تہ: "سنڌي زبان لکڻ لاءِ ديوناگري توڙي ٻيا ڪيترائي خط چو نہ هجن، پر اُهي سڀ انهن جي موجوده صورت جي ڪري بيڪار آهن (٢)." هن ان لاءِ هيٺيان سبب ڄاڻايا آهن:

(١) ديوناگري خط يقيناً عالماڻو خط آهي، انهيءَ ڪري هيءُ خط لغت، گرامر ۽ اهڙن ٻين ڪمن لاءِ بهتر ٿيندو، جيڪي غير سنڌين (Europeans) کي سنڌي زبان سيکارڻ جي مراد سان لکيا ويا هجن، پر، ساڳئي وقت، ديوناگري خط ۾ ڪيتيريون اوڻايون بہ آهن. گهٽ ۾ گهٽ اهڙا ويهہ حرف آهن جن کي اعرابن (diacritical marks) ڏيڻ جي ضرورت ٿيندي، جيئن مختلف آوازن جي حرفن (٣) کي ڌار ڌار سمجهي سگهجي. ازان سواءِ هيءُ خط دفتري ڪاروبار لاءِ گهڻي قدر دشوار ثابت ٿيندو. انهيءَ کان سواءِ ماڻهو هيءُ خط آسانيءَ سان لکي بہ نہ سگهندا، جو هي بلڪل غير مانوس خط آهي.

(٢) خداوادي (خدا آبادي) خط لاءِ ڪيل سفارش جي مخالفت ۾ برٽن صاحب دليل ڏيندي لکيو آهي تہ حالانڪ هيءُ خط هندن جي بااثر حلقي ۾، يعني واپارين ۾، عام طور استعمال ٿئي ٿو، پر ان جي موجوده صورت عام فهم نہ آهي.

(٣) گرمکي خط لاءِ لکي ٿو تہ جيتوڻيڪ گرمکي خط ديوناگريءَ جو هڪ آسان نمونو آهي، پر اهو پنجابيءَ لاءِ ئي موزون آهي، پر سنڌيءَ لاءِ

---

(1) Burton, R.F., Sind and races that inhabit the Valley of River Indus, Op. Cit., P. 147.
(2) Ibid.
(٣) سنڌي عالمن آوازن ۽ حرفن کي هڪ ڪري لکيو آهي، ۽ اُنهن ۾ فرق نہ سمجهيو آهي. دراصل حرف يا اکر (grapheme)، آواز (sound) جي لکيل صورت (symbol) کي چئبو آهي.

موزون ٿي نٿو سگهي. هن خط جي مقرر ڪرڻ لاءِ، ديوناگريءَ وانگر، حرفن ۾ گهٽيون ٿي تبديليون آڻيون پونديون.

(۴) برٽن، ڪميٽيءَ تي زور آندو تہ عربيءَ جو نَسخ رسم الخط (١)، سنڌ جي حالتن جي لحاظ کان نهايت ئي موزون ٿيندو. هن خط جي خوبي ان مان ئي ظاهر آهي تہ الجيريا کان وٺي گنگا نديءَ تائين، بخارا کان سلون تائين، هيءُ خط پکڙيل آهي. صدين تائين هن خط کي آزمايو ويو آهي، ۽ توري ڦيرگهير سان مختلف زبانن لاءِ ڪاگر سمجهيو ويو آهي. هن خط جي خاص خوبي هيءَ بہ آهي جو توريءَ ئي تبديليءَ سان، هندستان (برصغير هند- پاڪ) جي موردني (cerebrals)، ايــران جي روان (liquids) ۽ عربستان جي نڙيءَ وارن (gutturals) آوازن لاءِ عربي رسم الخط جون صورتون مقرر ڪيون ويئيون آهن. هن خط کي ايشيا جو اعليٰ ترين (par excellence) رسم الخط چئي سگهجي ٿو.

نَسخ خط جي سفارش لاءِ،ڪئپٽن برٽن، ڪميٽيءَ اڳيان وڏيڪ هينيان دليل پيش ڪيا:

(١) سنڌ جو سمورو علم ادب قديم زماني کان وٺي هن ئي رسم الخط ۾ ملي ٿو.

(٢) سيئي پڙهيل مسلمان هيءُ رسم الخط پڙهي سگهن ٿا، ۽ منجهانئن اڪثر لکي بہ سگهن ٿا.

(٣) جيتوڻيڪ هندو عامل هيءُ رسم الخط پڙهي نٿا سگهن، پر اها تسليم

---

(١) برٽن جي بيان موجب، سنڌي ماٺهو ڪتابت جي هنر ۾ مشهور رهيا آهن. هو لکي ٿو تہ "موجوده وقت سنڌ ۾ ٽي عربي خطِ عام آهن: نسخ خط، نستعليق خطِ يا چٽا اکر (Plain writing) ۽ شڪستہ خط (broken writing). مون نسخ خط جا بهترين نمونا ڏٺا آهن. منهنجي خيال ۾ نسخ خط سنڌ ۾ بهترين نموني لکيو وڃي ٿو." ڏسو:
Burton, R.F., Sind and races that inhabit the Valley of River Indus, Op. Cit., P. 147.

شده حقيقت آهي تہ سنڌي عامل نستعليق خط (پارسي خط) مان چڱيءَ طرح واقف آهن، تنهنڪري هيءُ خط انهنِ لاءِ بہ مشڪل نہ ٿيندو.

٧ـ ايلس واري صورتخطي

ٻنهي انگريز عملدارن (ڪميٽيءَ جي ميمبرن) جي راين ۾ اختلاف جو نتيجو هيءُ نڪتو جو حڪومت ڪنهن بہ هڪ رسم الخط جي مقرر ڪرڻ لاءِ ڪو قدم کڻي نہ سگهي. وقت جا عملدار منجهي پيا، ۽ ١٨٥٣ع تائين سرڪاري طور سنڌيءَ ۾ هڪ بہ ڪتاب ڇپجي نہ سگهيو. انهيءَ وچ ۾ ڪئپٽن اسٽئڪ ديوناگري لپيءَ ۾ پنهنجون انگريزي ۽ سنڌي ڊڪشنريون ۽ گرامر ڇپائي، سنڌي زبان جي شاگردن لاءِ لکڻ جون سهولتون مهيا ڪيون; پر مسٽر ايلس (Ellis)، اسسٽنٽ ڪمشنر، ۽ رسم الخط ڪميٽيءَ جي صدر، پنهنجيءَ رپورٽ ۾ ڄاڻايو آهي تہ "منهنجي خيال موجب اهي ڪتاب سنڌين جي نظر ۾ سنڌي نہ آهن، ڇاڪاڻ تہ انهن ۾ جيڪا صورتخطي (ديوناگري) ڪم آندي ويئي آهي، سا ڪن ٿورن ماڻهن کان سواءِ، اڪثريت وٽ ڄاتل سڃاتل ڪانهي" (١).

گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ، ايلس هن مسئلي جو حل ڪڍيو، ۽ فيصلو ڪيائين تہ سنڌي زبان لاءِ عربي- سنڌي صورتخطي اختيار ڪئي وڃي. هن اهڙي قسم جي هڪ رپورٽ سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر ڪي موڪلي (٢). پنهنجي راءِ لاءِ هن هيٺيان سبب ڄاڻايا:

(١) ڌار ڌار صورتخطين لاءِ گهُر- هڪ هندن لاءِ ۽ ٻي مسلمانن لاءِ- بلڪل اڻين آهي، جيئن هندستان جي اتر- اولهہ علائقي ۾ هنديءَ ۽ اردوءَ لاءِ

---

(1) Ellis, B.H, Report on the Education in Sind, Bombay, 1855, P.8

(2) Ellis, B. H, Op. Cit. P. 8.

اهڙي قسم جو حل، ممڪن آهي تہ سنڌ جي ٻنهي قومن يعني هندن ۽ مسلمانن کي خوش ڪري، ۽ ائين ڪرڻ سان اسين شايد ٻنهي وڪيلن (ڪئپٽن اسٽئڪ ۽ ڪئپٽن برٽن) جي ضد کي پورو ڪري سگهون. هيءُ فيصلو شايد ثابت ڪري تہ ڪئپٽن اسٽئڪ ۽ ڪئپٽن برٽن ٻئي بلڪل درست هئا، پر 'خداوادي خط' ۾ ايترا ڪتاب نہ لکيا ويا آهن، ۽ نہ وري انهيءَ خط کي فني لحاظ سان سڌاريو ويو آهي، جو اهو عام استعمال لاءِ ڪم اچي سگهي. هن خط ۾ جيڪي تبديليون ضروري آهن، سي عربي خط جي مقابلي ۾ وڌيڪ آهن؛

(٢) هندو- سنڌي اسڪولن جي پوئتي پيل حالت ۽ اُستادن جي پاڙهڻ جو عجيب طريقو ڏسي، اهو محسوس ڪيو ويو آهي تہ مسلمانن جي مقابلي ۾ هندن جو توجهہ علم جي تحصيل ڏانهن گهٽو گهٽ آهي.

(٣) جيڪڏهن سنڌي زبان لاءِ خداوادي خط اختيار ڪيو ويو تہ مسلمان پار پنهنجا اسلامي نالا درست لکي نہ سگهندا. اهڙي قسم جي رسم الخط کي هو هرگز قبول نہ ڪندا.

(٤) پارسي زبان جنهن خط ۾ لکي وڃي ٿي، سو هوبهو عربي- سنڌي خط جهڙو آهي. پارسي جيئن تہ سرڪاري دفتري زبان رهي آهي، تنهنڪري ڪوبہ سنڌي عملدار، هندو خواهہ مسلمان، عربي- سنڌي خط سکڻ ۾ گهٽا ڏينهن نہ لڳائيندو.

(٥) سنڌيءَ جا اهڙا ڪيترائي ڪتاب آهن، جيڪي عربي- سنڌي خط ۾ لکيل آهن. انهيءَ خط ۾، ڪن آوازن جي صورتن لاءِ عربي رسم الخط جي صورتن کي نقطا ڏيئي، سنڌي آوازن لاءِ نيون صورتون قائم ڪيون ويئيون آهن.

(٦) سنڌ ۾ مسلمانن جي اڪثريت آهي، ڇئن مسلمانن جي مقابلي ۾ هڪ هندو آهي. انهن سببن ڪري، عربي- سنڌي رسم الخط، جنهن لاءِ

مسلمانن شروع ڪانِ گهڙ ڪئي آهي، سو سنڌيءَ لاءِ سرڪاري طور قبول ڪيو وڃي.

۱۸۵۳ع ۾، سر بارٽل فريئر جي سفارش تي، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن فيصلو ڪيو تہ عربي- سنڌي رسم الخط کي آزمائش طور اختيار ڪيو وڃي (۱).

۸ ـ ايلس جي ناهيل صورتخطيءَ جون خصوصيتون

ايلس صاحب گهڻيءَ محنت ۽ جفاڪشيءَ سان، سنڌي ماهرن تي مشتمل ڪميٽيءَ جي مدد سان، سنڌي زبان لاءِ صورتخطي مقرر ڪئي. متي بيان ڪيل نج سنڌي آواز، جن جون صورتون عربي ۽ پارسي رسم الخطن مان مخدوم ابوالحسن ورتيون هيون، سي قائم رکيائين (۲)، باقي رهيل نج سنڌي آوازن لاءِ عربي حرفن ۾ ڦيرگهير ڪري، يا انهن کي زائد نقطا ڏيئي يا ڪي نوان نشان بنائي، سنڌيءَ لاءِ موزون صورتخطي مقرر ڪيائين. مخدوم ابوالحسن واري اڳوڻي صورتخطي، جيڪا سنڌ ۾ عام طور ڪم ۾ ايندي ويئي، ايلس اُن کي بنيادي صورتخطيءَ طور ڪم آڻي، انهيءَ رسم الخط جي آڌار تي ئي، هن پنهنجي صورتخطي ٺاهي (۳). هن عربيءَ جا ۲۸ ئي حرف، ۽ پارسيءَ جا ۳ حرف اُن ۾ شامل ڪيا، جيئن مخدوم ابوالحسن ڪيو هو. پارسيءَ جي ٿنهي حرفن وارا آواز سنڌيءَ ۾ موجود هئا، صرف صورتون پارسي خط جون اختيار ڪيون ويئيون، ڇاڪاڻ جو اهي صورتون عربي رسم الخط ۾

(1) Aitken, E. H., Op. Cit. P. 472

(۲) ب، ت، ج، د، ر، س، ش، ڪ، ل، م، ن، و، هـ ۽ ي، تــوڙي پ، چ ۽ گ صورتون، نج سنڌي آوازن جون لکيل صورتون آهن، ڏسو ص۹۲.

(۳) عربي آواز جيڪي سنڌي صوتيات جي صورت وٺي چڪا آهن، انهن جون صورتون ساڳيون رکيائين. انهن آوازن واريون صورتون آهن: خ، غ، ف، ز ۽ ق (ڏسو ص ۹۲). ث، ح، ع، ذ، ص، ض، ط ۽ ظ صورتن وارا آواز ڪوبہ سنڌي، پڙهيل خواه اڻپڙهيل، اُچاري نٿو سگهي، اهي صرف لکت ۾ ڪم اچن ٿا.

موجود نہ هيون. عربيءَ جي ٢٨ صورتن مان ڪن جا آواز تہ سنڌي زبان جا پنهنجا آواز هئا، باقي جيڪي نج عربي صورتون سنڌي رسم الخط ۾ شامل ڪيون ويئيون هيون، تن جو اڳئين صفحي ۾ ۽ ١٠٢صفحي تي هيٺ حاشيءَ ۾ تفصيل ڏنل آهي. اڳ ۾ بيان ڪيو ويو آهي تہ عربي ۽ پارسي صورتن ۾ نج سنڌي آوازن مان ڪن جون صورتون اڃي ويئيون هيون، ڇاڪاڻ تہ اُهي آواز عربي يا پارسيءَ ۾ موجود هئا. باقي اُهي آواز جيڪي عربي يا پارسيءَ ۾ موجود نہ هئا، اُهي ڪل ويهہ (چند وسرگن ڪان سواءِ) هئا، جن لاءِ مخدوم ابوالحسن وارن سنڌي حرفن ۾ تبديليون ڪري، نوان حرف يا هڪ حرف مقرر ڪيائين، جي هن ريت آهن:

ابوالحسن	ايلس
ب	ٻ
پ، ٻھ	ڀ
ٺ، ٿھ	ٽ
ٽ، تر	ٿ
ٿ، ٿھ	ٺ
ف، ڀھ	ڦ
ج	ڄ
ج	جھ
نج	ڃ
ڇھ	ڇ
د، دھ	ڏ
ذ	ڌ
ڊ، در	ڊ
ڍ	ڍ

ابوالحسنؒ	ايلس
ر	ڙ
ڪ، کهہ	ڪ
گ	ڳ
گ	گهہ
نگ	ڱ
ن	ڻ

حاصل مطلب تہ ايلس، سنڌي صورتخطيءَ کي جيڪو نئون ’روپ‘ ڏنو، سو اڄ ڏينهن تائين ڪم اچي رهيو آهي. هيءَ صورتخطي ۵۲ حرفن تي مشتمل آهي (۱). عربيءَ وارو ’ء‘ بہ جيتوڻيڪ سنڌي صورتخطيءَ ۾ وينجن (Consonant) طور شامل ڪيو ويو، پر اهو دراصل سنڌي توڙي اردوءَ جي صوتيات ۾ وينجن طور ڪم نٿو اچي (۲).*

---

(۱) سنڌي صوتيات جي اصول موجب، سنڌيءَ ۾ وسرگ آواز ايلس جي مٿي ڄاڻايل آوازن کان زياده آهن، پر صورتخطيءَ ناهڻ وقت ڪن وسرگ آوازن جون صورتون الائجي ڪهڙي سبب نظرانداز ڪيون ويئيون، اُهي ڇڏي ڏنل آواز هي آهن:

[مهہ] بن چپن وارو وسرگ گهٽو وينجن	(bilabial aspirated nasal)
[نهہ] مهاڙن وارو وسرگ گهٽو وينجن	(alveolar aspirated nasal)
[ڙهہ] موڙدني وسرگ ڦڙڪيدار وينجن	(retroflexed aspirated flap)
[لهہ] موڙدني وسرگ پاسيرو وينجن	(Retroflexed aspirated lateral)

(۲) مولوي عبدالحق: قواعد اردو، انجمن ترقي اردو پريس، اورنگ آباد، ۱۹۲٦ع، ص۷.

* ۱۰۵، ۱۱۰ ۽ ۱۴۹ صفحي تيِ ڏنل مواد جي ابياس کان پوءِ ڇٽبو تہ سنڌي صورتخطي ۾ ۵۲ حرف آهن. ’ ء ‘ تي، ص ۱۱٦ کان ۱۱۸ تي وضاحت سان بحث ڪيو ويو آهي. سُرن مان صرف الف (۱) کي الف – ب جي پٽيءَ ۾ داخل ڪيو ويو آهي باقي نوَ سُر الف – ب جي پٽيءَ ۾ داخل نہ ڪيا ويا آهن. الف (۱) جي بہ وضاحت ٿيل نہ آهي تہ اهو ڊگهو سُر آهي يا ڇوٽو سُر.

ايلس واريءَ مذڪوره صورتخطيءَ ۾ پٽيءَ جي موجوده صورت هيءَ آهي:
ا ب ٻ ڀ ت ٿ ٽ ٺ ث پ ڦ (١) ج ڄ جھ ڃ چ ڇ ح خ د ڌ ڏ ڊ ڍ ذ ر ڙ ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ڪ ک گ ڳ گھ ڱ ل م ن ڻ و ه ء ي.

٨-ايلس واري صورتخطيءَ ۾ وڏيڪ خصوصيتون هي آهن:

وينجن (Consonants)

١- هيءَ صورتخطي، روزمره واريءَ سنڌيءَ (Spoken Sindhi) جي قريبا سيني آوازن (٢) جي صورتن تي مشتمل آهي.

٢- پارسي (٣) ۽ اردوءَ (۴) وانگر، سيني حرفن جا ڏار ڏار چار روپ (shapes)- ابتدائي يا مُنڍ وارو (initial)، وچيون (medial)، آخري (final) ۽ سالم (independent)- آهن، جن جو مدار لفظ ۾ ير واري حرف

(١) سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايل 'جامع سنڌي لغات' ۾ 'ڦ' کي 'ف' جي پٺ ۾ رکيو ويو آهي. ان لاءِ دليل هي ڏنل آهي ته ٻنهي جي صورت هڪجهڙي آهي، دراصل اهو سنڌيءَ جي صوتياتي نظام (Sindhi Phonetic System) کان غيرواقفيت جو نتيجو آهي، ورنه 'ڦ' کي 'پ' کان پوءِ رکڻ گهرجي، جيئن 'ت' کان پوءِ 'ٿ'، 'ڄ' کان پوءِ 'ڃ'، 'د' کان پوءِ 'ڌ'، 'ڪ' کان پوءِ 'ک' وغيره. [ڦ] ٻن چپن وارو هلڪو ڌوڪٽو وينجن (voiceless aspirated bilabial polsive) آهي، جو [پ] جو جوڙ آهي. [پ] ٻن چپن وارو هلڪو آوسرگ ڌوڪٽو(voiceless unaspirated bilabial plosive) آهي. انهيءَ ڪري 'ڦ' کي 'پ' کان پوءِ رکڻ صوتيات جي اصولن موجب درست ٿيندو.

(٢) [مھ، نھ، ڙھ ۽ لھ] آوازن جي صورتن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي.

(3) Paper, H., H., "The Writing System of Modern Persian", American Council for Learned Societes, Washington, 1955, P.2.

(4) William Bright, "Urdu Writing System", Ibid, P. 2.

سان ڳنڍجڻ يا نہ ڳنڍجڻ تي آهي. مثلاً؛

سالم	مُنڍ وارو	وچيون	آخري
ا	ا	----	ـا
ب	بـ	ـبـ	ـب
ٻ	ٻـ	ـٻـ	ـٻ
پ	پـ	ـپـ	ـپ
ت	تـ	ـتـ	ـت
ٿ	ٿـ	ـٿـ	ـٿ
ث	ثـ	ـثـ	ـث
ڀ	ڀـ	ـڀـ	ـڀ
ٽ	ٽـ	ـٽـ	ـٽ
ج	جـ	ـجـ	ـج
جھ	جھـ	ـجھـ	ـجھ
ڊ	ڊ	----	ـڊ
ڙ	ڙ	---	ـڙ
س	سـ	ـسـ	ـس
ص	صـ	ـصـ	ـص
ط	طـ	ـطـ	ـط
ع	عـ	ـعـ	ـع
غ	غـ	ـغـ(١)	ـغ
ف	فـ	ـفـ	ـف

(١) سنڌي ادبي بورڊ جي ڇپايل ٻارائي ڪتاب ۾ غ جي وچين صورت "ـغـ" جي بدران "ـعٰـ" اختيار ڪئي ويئي آهي، اها صورت عربي رسم الخط موجب "ـغـ" هئڻ گهرجي.

سالم	مُنڍ وارو	وچيون	آخري
ڪ	ڪ	ـڪ	ـڪ
ک	ک	ـک	ـک
گ	گ	ـگ	ـگ
ل	لـ	ـلـ	ـل
م	مـ	ـمـ	ـم
ن	نـ	ـنـ	ـن
ڻ	ڻـ	ـڻـ	ـڻ
ه	هـ	ـهـ	ـه
ي	يـ	ـيـ	ـي

٣ـ ا، د، ڏ، ڍ، ڊ، ذ، ر، ڙ، ز، ۽ و، ڪنهن به لفظ ۾ پوئين حرف سان ملايا نه ويندا آهن. اهي حرف، اڳئين حرف سان ڳنڍجي سگهجن ٿا، بشرطيڪ اڳيون حرف به ڳنڍيندڙ هجي. مثال طور:

أپ الفَ پوئين حرف سان مليل نه آهي.
أس الفَ پوئين حرف سان مليل نه آهي
پاسو ايضاً
زاتَ ر ۽ ا پهرئين يا پوئين حرف سان مليل نه آهن.
رَسَڻ ر پوئين حرف سان مليل نه آهي.
ڪرڻ ر ايضاً
دري د ۽ ر اڳئين ۽ پوئين حرف سان مليل نه آهن.
رُڏَل ر ۽ ڏ ايضاً
ٻُڏ ڏ پهرئين حرف سان مليل آهي.

چوڻ و پوئين حرف سان مليل نہ آهي.

هيٺ ڏنل لفظن ۾ حرف، ڪنهن بہ روپ ۾، هڪٻئي سان بہ ڳنڍجي نٿا سگهن. مثلا:

واڍو	ڍور
دوا	رڍ
ڏار	آڏ
واڙ	زور

(۴) ڪن حرفن جي بنيادي صورت هڪ آهي. ڌار ڌار آوازن جي سڃاڻپ لاءِ، ڪنهن هڪ ئي صورت ۾ نقطن جي گهٽ وڌ ترتيب سان، ڌار ڌار صورتون ٺاهيون ويئيون آهن. مثلا

ب	(ٮ)	هيٺان هڪ نقطو	(٠)	[ب]	(ڳرواوسرگ ٻن چپن وارو ڏوڪٽو آواز)
ٻ	(ٮ)	هيٺان ٻہ نقطا	(:)	[ٻ]	(ڳرو ٻن چپن وارو چوسٽو آواز)
ڀ	(ٮ)	هيٺان چار نقطا	(::)	[ڀ]	(ڳرو وسرگ ٻن چپن وارو ڏوڪٽو آواز)
ت	(ٮ)	مٿان ٻہ نقطا	(··)	[ت]	(هلڪو اوسرگ ڏندن وارو ڏوڪٽو آواز)
ٿ	(ٮ)	مٿان چار نقطا	(::)	[ٿ]	(هلڪو وسرگ ڏندن وارو ڏوڪٽو آواز)
ث	(ٮ)	مٿان ٽي نقطا	(∴)	[ث]	(هلڪو اوسرگ مورڌني ڏوڪٽو آواز)
ٺ	(ٮ)	مٿان ٻہ نقطا	(:)	[ٺ]	(هلڪو وسرگ مورڌني ڏوڪٽو آواز)
پ	(ٮ)	هيٺيان ٽي نقطا	(∵)	[پ]	(هلڪو اوسرگ ٻن چپن وارو ڏوڪٽو آواز)
ج	(ح)	وچ ۾ هڪ نقطو	(٠)	[ج]	(ڳرو اوسرگ سخت تارونءَ وارو ڏوڪٽو اواز)

ڄ	(ح)	وچ ۾ ٻه نقطا	(:)	[ڄ]	(ڳرو سخت تارونءَ وارو چوسٽو آواز)
ڃ	(ح)	وچ ۾ ٻه نقطا	(..)	[ڃ]	(ڳرو سخت تارونءَ وارو گهٽو آواز)
ڇ	(ح)	وچ ۾ چار نقطا	(::)	[ڇ]	(هلڪو وسرگ سخت تارونءَ وارو ٺوڪٽو آواز)
د	(د)	نقطن کان سواءِ	(−)	[د]	(ڳرو اوسرگ ڏندن وارو ٺوڪٽو آواز)
ڌ	(د)	مٿان ٻه نقطا	(¨)	[ڌ]	(ڳرو وسرگ ڏندن وارو ٺوڪٽو اواز)
ڎ	(د)	مٿان ٽي نقطا	(∴)	[ڎ]	ڳرو مورڏني چوسٽ آواز)
ڊ	(د)	هيٺان هڪ نقطو	(.)	[ڊ]	(ڳرو اوسرگ مورڏني ٺوڪٽو آواز)
ڏ	(د)	هيٺان ٻه نقطا	(..)	[ڏ]	(ڳرو وسرگ مورڏني ٺوڪٽو آواز)
ڳ	(گ)	هيٺان ٻه نقطا	(:)	[ڳ]	(ڳرو نرم تارونءَ وارو چوسٽو آواز)
ڱ	(گ)	مٿان ٻه نقطا	(¨)	[ڱ]	(ڳرو نرم تارونءَ وارو گهٽو آواز)

١- سُر (Vowels) (١)

١- ابوالحسن جي سنڌيءَ وانگر، ايلس واري صورتخطيءَ ۾ ٻه ڏهه (٢) سُر آهن. اُهي آهن:

---

(١) هن ڪتاب ۾ حرف علت جي بدران 'سُر' لفظ ڪم آندو ويو آهي جو وڌيڪ درست ۽ موزون آهي. سنسڪرت ۾ سُرَ کي 'سُورَ' ڪوٺيندا آهن.

(٢) سنڌي گرامرن ۾ سنڌيءَ جا صرف ٽي سُرَ (حرف علت) ڄاڻايا ويا آهن: ا، و ۽ ي. دراصل [و] ۽ [ي] سرَ نه آهن، خود ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٻه (ا، و ۽ ي) کي حرف علت ڪري ٿو سمجهي، ڏسو: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ص ص ٢٢ ۽ ٢٣.

حقيقت ۾ سنڌي صوتيات موجب [و] جو آواز ٻن گروهن ۾ قسمن وارو آهي. هڪڙو [و v] ڳرو، هيٺئين چپ ۽ ڏندن ڳاڏئون گسڻو آواز (Voiced Labio-dental fricative) آهي ۽ ٻيو [و w] نيم- سر (semi-vowel) آهي. [ي] ڳرو سخت تارونءَ وارو نيم- سُر (voiced palatal semi-vowel) آهي، انهن کي سُرَ ڪوٺڻ بدران نيم سر (semi-vowel) سمجهڻ گهرجي. البت سنڌيءَ جا [او، اوُ، اي ۽ اِي] سر 'و' ۽ 'ي' حرفن جي مدد سان لکت جي صورت ۾ نمايان ڪجن ٿا، پر ان مان ائين ڪونه سمجهبو ته ڪو [و ۽ ي] آواز، سر آهن. اها ڳالهه اکرن کي ڏسي ڪٽي ويئي آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌي سُرن (حرف علتن) جي باري ۾ لکي ٿو ته: "اجا ٧١١ع تائين، يعني عربن جي سنڌ ۾ فتح کان اڳ، سنڌي ٻوليءَ جي سٽاءُاڪثر مفرد لفظن تي ٻڌل هئي، حرفن توڙي زمانن موجب 'فعل' اجا جملي جي ربط ۽ ترڪيب جا لازم ملزوم بنيا هئا." اڳتي فرمائي ٿو ته: "اسان جي هاڻوڪيءَ زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿو ٿئي ته جيئن اڳ تيئن 'الفاظ' حروف صحيح سان ٻڌل هئا، يعني منجهن حروف علت بلڪل ڪم هئا، يا مورڳو نه هئا، هاڻوڪا ٻنا حروف علت (ا، و، ي کان سواءِ) الفاظ جهڙوڪ: ٻه، ٽه، نه، مڪ، نٽ، ڪڪڙ، مڪڙ، گدڙ- اُنهيءَ تاريخي اصليت ڏانهن اشارو ڪن ٿا." ممڪن آهي ته ڊاڪٽر صاحب انهن لفظن جي تحريري صورت تي سوچيو هجي ڇاڪاڻ ته انهن لفظن جي تحريري صورت ۾ چوٿن سرن جو ظاهر ظهور استعمال نٿو ٿئي، يعني ته چوتا سُر ڪيترن ئي لفظن جي لکيل صورتن ۾ استعمال نٿا ڪجن. ليڪن ان ڪري ائين ڪونه چئبو ته ڪو لفظن ۾ سر آهن ئي ڪونه، يعني ته اهي لفظن وينجڻ جا ميڙ آهن.

ڪوبه لفظ سواءِ سر جي ٺهي نٿو سگهي. لفظ جي سٽاءُ ۾ سر جو هجڻ نهايت ضروري آهي؛ ڇاڪاڻ ته سر ئي وينجن کي حرڪت ۾ آڻي ٿو. ڊاڪٽر صاحب پاڻ، جويي صاحب سان گڏ، جيڪو ڪتاب (سنڌي پرائمر) ايڊٽ ڪيو آهي اُن ۾ (اڳئين صفحي تي جاري آهي)

آ اَ اِ اِي اُ اوُ اِي ايَ او اوَ

انهن سرن يعني حرف علتن جا ڌار ڌار روپ– يعني ابتدائي (مُنڍ وارو)، وِچيان، آخري ۽ سالم– هيٺ ڏجن ٿا:

سالم	مُنڍ وارو	وِچيان	آخري
اَ	اَ (اَٺ)	ـَ (ڪَپ)	ـَ (انگ)
آ	آ (آري)	ـا (بارِي)	ـا (بابا)
اِ	اِ (اِڪي)	ـِ (تِڪ)	ـِ (ڪِڪ)
اِي	اِ (ايمان)	ـِيـ (پيِر)	ـِي (ڪَتِي)
اُ	اُ (اُٺ)	ـُ (گُت)	ـُ (سُر)
اوُ	اُ (اوُري)	ـوُ (بوُلي)	ـوُ (چَنو)
اي	اِ (ايڪو)	ـيـ (جيڪو)	ـي (جي)
ايَ	ايَ (ايڪو)	ـيـ (سيَر)	ـيَ (شي)
اوُ	او (اوت)	(موٽ)	ـو (وٽو)
او	اوَ (اوڪو)	(سوڪو)	ـَو (پو)

ٻـ هن لفظن جهڙوڪ: مڪ (سنڌي پرائمر ص۴)، ڪُڪڙَ (سنڌي پرائمر ص ٢۴)، ترَ (سنڌي پرائمر ص ۵)، نرَ (سنڌي پرائمر ص ١٠)، تي زيرُن، زبرون ۽ پيش ڏنا ويا آهن، تڏهن اهي ڇا آهن؟ اهي ڇوٽن سرن جون لکيل صورتون ۽ نشانيون نہ آهن ڇا؟
خود ڇچنامي (ڊاڪٽر صاحب ڇچنامي جو مصحح آهي) ۾ ڏنل ديسي لفظن ۾ اٺ سنڌي حرف علت تہ ملن ٿا، جي ڊاڪٽر صاحب جن جي ڪتاب ۾ موجود آهن، ڏسو: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ص ٢١، مثلاً

[اَ] سر نَڪرِ، جَتَ، سَمہ (سما) ۽ سَهتہ (سَهتا) لفظن ۾
[آ] " " لاکاَ، ياتيہ (ياتيا) ۽ ڏاهر لفظن ۾
[اِ] " " وِکيو، چَنڊِ ۽ جهم لفظن ۾
[اِي] " " سَاوَنڊِي ۽ جَلواِلِيَ لفظن ۾
[اُ] " " نَڪرُ، چنڊُ ۽ ڪَنب لفظن ۾
[اوُ] " " لوُهانہ (لوهاڻو) لفظ ۾
[اي] " " بيٺ، لفظ ۾
[اوَ] " " وِکيو، موڪو ۽ ڪاڪو لفظن ۾

٢. سنڌي صورتخطيءَ ۾ ٻن ڊگهن سُرن [او] ۽ [اوُ] جي صورت 'وُ' جي مدد سان لکجي ٿي، ليڪن صوتيات جي سکيا کان پوءِ معلوم ٿو ٿئي تہ اهي سُر توڙي ڇوٽا سُر جڏهن ڪنهن لفظ جي ابتدا ۾ اچن ٿا، تڏهن انهن جي صورت 'او' يا 'اوُ' سان ظاهر ڪبي، مثلاً: اوٺو، اوُري. مٿين لفظن ۾ 'او' ۽ 'اوُ' ڊگهن سُرن جون صورتون آهن، پر ٻين حالتن ۾ ڪنهن بہ آواز جي پٺيان صرف 'و' گڏي، ڊگهي حرف علت [او] جي لکيل صورت ظاهر ڪبي آهي؛ جيئن [ٺو] ۾ [ٺ] آواز جي پٺيان 'او'، [او] سر جي لکيل صورت آهي، پر 'ووڙ' لفظ ۾ پهريون 'و'، [و] وينجن جي لکيل صورت آهي، ۽ ٻيو 'و' ڊگهي سر [او] جي لکيل صورت آهي.

اهڙيءَ طرح [ي] ڳرو سخت تارونءَ وارو نيم- سُرَ (voiced palatal semi-vowel) آهي، پر سر نہ آهي. [ي] آواز خود سر جي مدد سان تحرڪ ڪري ٿو. مثلاً: /ياد/ ۾/ ي/، [ا] جي مدد سان تحرڪ ڪري ٿو، ۽ /يَڪو/ ۾ /يَ/، [ا] جي استعمال سان تحرڪ ڪري ٿي.

٣. سنڌي صورتخطيءَ ۾ ٻن ڊگهن سرن [اي] ۽ [اِي] جي تحريري صورت "ي" جي مدد سان ظاهر ڪئي ويندي آهي. انهيءَ حرف مان ائين سمجهڻ نہ گهرجي تہ [ي] آواز ڪو سر آهي. "ايـ" يا "ايِـ"، ٻنهي ڊگهن سرن جي ابتدائي روپ جون لکيل صورتون آهن، پر وچئين ۽ آخريَ سرن جي حالت ۾ "يـ" جي اڳيان "ا" لکڻ جي ضرورت ڪانہ ٿيندي آهي. مثلاً:

پيِرُ	پـ + يِـ + رُ
پيرُ	پـ + يـ + رُ
چَرِي	چـ + ر + ي
چري	چـ + ر+ ي

٤ـ ڇوٽا سر، ڊگهن سرن وانگر، جڏهن بہ ڪنهن لفظ جي مُنڍ ۾ ايندا

آهن، تڏهن "ا" جي مدد سان ظاهر ڪيا آهن. مثلاً: اَتو، اُٺ، اِٽي.

پر جڏهن لفظن جي وچ يا پڇاڙيءَ ۾ ايندا آهن، تڏهن 'زير، زبر ۽ پيش' ذريعي تحريري صورت وٺندا آهن. جيئن:

پَلو	پ مٿان زبر،	چوٿي سر (اَ)	جي صورت آهي
پِتو	پ هيٺان زير،	چوٿي سر (اِ)	جي صورت آهي.
پُٽُ	پ مٿان پيش،	چوٿي سر (اُ)	جي صورت آهي.

مٿين سيني سرن جي هِجي هيٺئين نموني ڪئي ويندي آهي:

وينجن ۽ سُرَ	**هِجي**
بَ	بي زبر بَ
با	بي الف با (۱)
بِ	بي زير بِ
بِي	بي بي زير بِي
بُ	بي پيش بُ
بُو	بي وا پيش بُو
بي	بي بي بي
بِي	بي بي زير بِي
بو	بي وا بو
بَو	بي وا زبر بَو (۲)

(۱) سنڌي ڪتابن ۾ "با" جي بدران "بَا" لکيل هوندو آهي، يعني "ب" مٿان "زبر"، ۽ پوءِ ڊگهي سُرَ جي آخري صورت "ا" شامل ڪئي ويندي آهي. ٻارن کي هِجي سيکاري ويندي آهي: ب الف زبر با. مٿي چيل آهي ته "زبر" ۽ "ا" سنڌيءَ ۾ ڌار ڌار سرن جون صورتون آهن، انهيءَ لحاظ سان چئبو ته "بَا" ۾ ٻه سُرَ ٿيا: هڪ ـَ (زبر) ۽ ٻيو آ. صوتيات جي اصول موجب (با) ۾ "زبر" ڏيڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي، ۽ صرف "با" ئي موزون آهي، ڇاڪاڻ ته وسرگ آوازن جي صورت ۾ "زبر" غلط فهمي پيدا ڪري ٿي. مثلاً: "جَها" ۾ "زبر" منجهائيندڙ آهي، انهيءَ ڪري "جها" وڌيڪ آسان آهي.

(۲) سنڌي ڪتابن ۾ "بوَ" جي بدران "بَوْ" لکيل آهي، بَ ۾ جزم جو استعمال زائد آهي. (وڌيڪ ڏسو جزم جي بيان ۾ ص ص ۱۴۰ کان ۱۴۴ ۽ صفحي ۱۴۵ کان ۱۴۹ تائين)

١١-شد

ساڳئي وينجن جي ٻٽي آواز کي تشديد (gemination) چئبو آهي. اهڙي ٻٽي آواز مٿان شد جو نشان (ّ) ڏنو ويندو آهي. هيءُ نشان صوتيات جي ڄاڻن جي رهبري ڪري ٿو تہ جَنهن حرف مٿان شد جو نشان ڏنل آهي اُن جو اُچار ٻٽو آهي. مثلاً: عربي لفظ- نقّاش ۽ ستّار.

مٿين لفظن ۾ "ق" ۽ "ت" مٿان شد ڏنل آهي، جنهن جي مراد آهي تہ انهن حرفن وارا آواز 'ٻٽا' (geminated) آهن. سنڌي صورتخطيءَ ۾ سواءِ عربي لفظن جي، شد جو نشان نہ ڏبو آهي. جديد ڪتابن ۾ ڪن سنڌي لفظن تي شد ڏني ويئي آهي، پر ڪن لفظن ۾ شد جو استعمال ڏيکاري ٿو تہ ڪتاب لکندڙن کي سنڌي صوتياتي قانونن موجب شد جي ڪم آڻڻ جي، يعني ٻٽن آوازن جي نظام جي ڪابہ خبر ڪانهي (١).

١٢-جزم

ڪنهن بہ حرف صحيح يعني وينجن جي لکيل صورت يعني حرف مٿان جزم (نشان ْ) ڏيڻ مان هيءَ مراد هوندي آهي تہ اهو حرف ساڪن آهي، يعني انهيءَ حرف وارو آواز بغير سر (vowelless) جي آهي. جزم، ٻن ڏارِ ڏار آواز وارن وينجنن جي 'ميڙ' (cluster of two consonants) جي لکيل صورت ڏيکارڻ لاءِ، ساڪن آواز مٿان جزم ڏبي آهي. مثلاً:

عربي لکيل صورت	سنڌي لکيل صورت
عِلم	عِلْمُ
جِسم	جِسْمُ
صَدر	صَدْرُ

(١) ڏسو صفحي ١٥١ تي شد جي بيان ۾.

متين لفظن ۾ 'ل'، 'س' ۽ 'د' مٿان ڏنل جزم ڏيکاري ٿي تہ انهن صورتن وارا آواز ساڪن (vowelless) آهن، ۽ پر واري پوئين آواز (second component of the cluster) سان شامل ٿي متحرڪ ٿين ٿا .

١٣- تنوين

(i) ٻن زبرن واري نشان (ً) کي تنوين چئبو آهي، جو ڪن ظرفن ۾ "الف" مٿان ڏنو ويندو آهي. مثلاً: قريباً، فوراً، حقيقتاً.

(ii) مخدوم ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾، ۽ ڪانئس پوءِ ايلس واريءَ عربي-سنڌيءَ صورتخطيءَ ۾، ' ٍ ' ' ً ' ۽ ' ٌ ' (١) نشان ڪن لفظن ۾، سر جي آخري روپ يعني ڇوٽي يا ڊگهي گهٽي آخري سر[اَن]، [اِين]، [اِين]، ۽ [اُون] لاءِ ڪم آندا ويا آهن. هيٺ هاڻوڪي صورتخطيءَ جا ڪي مثال پيش لاءِ ڏجن ٿا:

(i) آخري ڇوٽو گهٽو سر [اَن] (final short nasal vowel)

ايلس	هاڻوڪي صورت
ٻارهنً	ٻارهَن
ٻارهنً	ٻارهَن

(٢) آخري ڊگهو گهٽو سر [اِين] (final long nasal vowel)

ايلس	هاڻوڪي
سداءٍ	سدائين
آسٍ	آسين
آهٍ	آهين

(١) سنڌيءَ ۾ (ٌ) کي عربيءَ وانگر "اُن" ڪري نہ اُچاريندا آهن، پر ڊگهي گهٽي سُر [اُون] لاءِ ڪم آڻيندا آهن. مثلاً: آءُ.

(iii) آخري ڊگهو گهٽو سر [اِين]

ايلس	هاٺوڪي صورت
۾	۾
توسِ	توسين

(iv) آخري ڊگهو گهٽو سر [اوُن]

ايلس	هاڻوڪي صورت
اَڪيُ	اَڪيوُن
دَواءُ	دَوائوُن
وياسُ	وياسوُن

١٢- همزو

جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي ته سنڌي الف- ب جي تختيءَ ۾ ’ ء‘ کي وينجن طور شامل ڪيو ويو آهي، پر اڄ ڏينهن تائين همزي جي درست استعمال کي سمجهيو نه ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي هرهڪ ڄاڻوءَ کي خبر به آهي ته سنڌي صورتخطيءَ ۾ همزو (ء) ٻن سرن جي ميلاپ يا جوڙ (sequence) لاءِ ڪم آڻبو آهي. ٻن سرن جي جوڙ ۾، همزو هميشه پوئين سر (second component) جي بدران ڪم ايندو آهي. مثلاً:

(i) آخري ڇوٽي سر جي بداران

لاءِ = ل + آ- اِ ('اِ' جي بدران 'ءِ')

ماءَ = م + آ- اَ ('اَ' جي بدران 'ءَ')

پيءُ = پ + اِي- اُ ('اُ' جي بدران 'ءُ')

هوءَ = هہ + اوُ-آ ('آ' جي بدران 'ءَ')

متين لفظن ۾ 'ءِ'، 'ءُ' ۽ 'ءَ' آخري ڇوٽن سُرن (اِ اُ ۽ آ) جي بدران استعمال ڪيا ويا آهن.

(ii) وچئين ڇوٽي سُرَ جي بدران

مٿَل = مہ+ اُ-آ+ لِ ('آ' جي بدران 'ـٿَ')
سوٽَڙي = س+ اوُ- آ+ڙ+ ي ('آ' جي بدران 'ٽَ')
ڳائِڻ = ڳ+ آ- اِ+ ڻ (اِ' جي بدران 'ـئِ')
پائُر = پ+ آ- اُر+ رَ ('اُ' جي بدران 'ئُ')

(iii) آخري ڊگهي سرجي بدران

ڪائِي = ڪ+ آ- اِي ('اِي' جي بدران 'ئِي')
مائِي = مہ+ آ- اِي ('اِي' جي بدران 'ئِي')
هائو = هہ+ آ- او ('او' جي بدران 'ئو')
ڪائو = ڪ+ آ-او ('او' جي بدران 'ئو')
ڪائي = ڪ+ آ-اي ('اي' جي بدران 'ئي')
ڪوئا = ڪ+ اوُ- آ ('آ' جي بدرَان 'ئا')

(iv) وچئين ڊگهي سُرَ جي بدران

ڏئيت = ڏ+ آ- اِي+ ت (اِي' جي بدران 'ئيـ')
ڏوئيلو = ڏ+ او- اِي+ لو ('اِي' جي بدران 'ئيـ')

ڪيترن ئي سنڌي لفظن ۾ هڪ ئي پد وارا (يڪپدا) 'ڏهرا سر' (diphthongs) جهڙوڪ: 'ايَ' ۽ 'اوَ' جي بدران 'ي' ۽ 'ؤ' -- به لکيا ويندا آهن. مثال طور:

پَيسو - جي بدران پئسو

چوَ جي بدران چؤ

٢ـ مٿين مثالن ذريعي اهو ثابت ڪيو ويو آهي تہ ٻن سرن جي جوڙ ۾، پوئين سر جي آواز کي همزي جي روپ ۾، تحريري صورت ڏني ويندي آهي، پر هيٺ ڄاڻايل لفظن ۾ سرن جي جوڙ جو ٻيو جز (second component)، مٿين لفظن وانگر، همزي جي صورت ۾ ظاهر نہ ڪيو ويو آهي، پر 'ٻئي جز' جون ڌار ڌار صورتون مقرر ڪيون ويئيون آهن. مثلاً:

اُچار	لکيل صورت
جوئارِي	جُواري
هوئا	هُوا يا هُئا
ڪوئا	ڪُئا
وَئيل	وَيل

انهن مثالن ۾ 'و' نيم- سُر طور ڪم آندو ويو آهي.

١٥-گهٽا سر

١ـ مٿي 'تنوين' واري بيان جي حصي ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي تہ مسٽر ايلس پنهنجيءَ صورتخطيءَ ۾، مخدوم ابوالحسنؒ واري طريقي کي جاري رکيو ۽ لفظ جي آخر ۾ آيل 'گهٽن سرن' کي تنوين جي مدد سان تحريري صورت ۾ آندو، پر لفظن جي وچ وارن گهٽن سرن کي تنوين جي مدد سان تحريري صورت نہ ڏنائين. اهڙيءَ حالت ۾ سرن جي پٺيان 'ن' ڳنڍي، سر جي 'گهٽي خاصيت' لکت ۾ ظاهر ڪيائين. اهڙيءَ طرح گهٽي سر-ڏيکاريندڙ 'ن' کي 'نون غنو' يا 'گهٽو نون' چيو ويو.

٢ـ هيءَ ڳالهہ بہ قابل ذڪر آهي تہ سنڌي صورتخطيءَ ۾ وينجن [ن] ۽ سر واري گهٽي خاصيت کي ظاهر ڪندڙ حرف 'ن' ۾ ڪوبہ فرق ڏيکاريل نہ

آهي (۱). مثلاً:

گهٽي ٿون جو استعمال	[ن] وينجن جو استعمال
مَنجو	مَنِجو
ڪائين	ڪائِين
ڪانديرو	ڪانيرو
جِندِ	جِنڙِي

مٿين لفظن ۾ 'گهٽي نون' وارن مثالن هيٺ، 'ن'، سرن جي گهٽائڻ جي نشاني آهي. ايلس جي اصول موجب گهٽن سرن جي 'هِجي' هيٺ ڏجي ٿي:

مَنجو: ميم نون زبر (۲) مَن، جيم وا جو ... مَنجو

ڪائين: ڪي الف ڪا، همزو يي نون زير اِين... ڪائين

ڪانديرو: ڪاف الف نون ڪان، ڊي يي ڊي، ري وا، رو... ڪانديرو

جِندِ: جيم نون زير جِن، دال زير دِ.... جِندِ

۳- ڪابي طرف وارن مثالن ۾ [ن] گهٽو وينجن آهي، اهڙن گهٽن وينجن جي هجي هيٺينءَ ريت ڪئي ويندي آهي:

مَنِجو: ميم زبر مَ، نون زيرن نِ، جيم وا جو.... مَنِجو

ڪائِين: ڪي الف ڪا، همزو يي نون زير اِين، نون زير نِ ..... ڪائِين

ڪانيرو: ڪاف الف ڪا، نون يي ني، ري وا، رو... ڪانيرو

جِنڙِي: جيم زير جِ، نون زير نِ، ڙي ي، زير ڙِي... جِنڙِي

---

(۱) سنڌي ڪتابن ۾ 'گهٽي نون' کي 'ساڪن' سمجهي، اُن جي مٿان جزم ڏني ويندي آهي. جزم جو اهڙي حالت ۾ استعمال سراسر غلط آهي. (وڌيڪ ڏسو ايلس جي صورتخطيءَ ۾ اوٺايون)

(۲) منهنجي خيال موجب، گهٽن سرن جي اها هجي درست نہ آهي (ڏسيل هجي لاءِ ڏسو اڳتي گهٽي سُر جو بيان).

١٦-وسرگائي (Aspiration)

ايلس صاحب پنهنجي الف– ب ۾، وسرگ آوازن جي صورتن لاءِ ڪن حرفن جي پويان 'هہ' حرف ملائي، وسرگ آوازن جون صورتون مقرر ڪيون آهن، ۽ ڪن حالتن ۾ وسرگ آوازن لاءِ حرفن ۾ زائد نقطا (diacritical points) ڏنا ويا آهن. مثلاً:

[ج] ۽ [گ] جي وسرگ آوازن لاءِ 'ج' ۽ 'گ' جي پويان 'هہ' حرف ڳنڍي، انهن کي 'جهہ' ۽ 'گهہ' جي صورت ڏنائين (١)، ليڪن [پ، ٻ، ت، ٽ، ڇ، د ۽ ڊ] جوَن وسرگ صورتون، زائد نقطن جي مدد سان، 'ڦ، ڀ، ٺ، ٿ، ڇ، ڌ ۽ ڍ' مقرر ڪيائين، اهڙيءَ طرح [ڪ] جي وسرگ صورت 'ک' مقرر ڪيائين.

حاصل مطلب تہ ايلس جي صورتخطيءَ ۾، تورن وسرگ ۽ مورڙدني (retroflex) آوازن [ٽ]، [ڊ] ۽ (ڻ) کان سواءِ، اهي سڀ وصفون موجود آهن، جيڪي مخدوم ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ نظر اچن ٿيون. حرفن جا مختلف روپ (shapes)– يعني منڍ وارا، وچيان، آخري ۽ سالم حرف– انهن کي لفظن ۾ ملائي لکڻ جا طريقا، سمورا حرف علتِ، تنوين، جزم، شد، وغيره، سڀ هن ابوالحسن جي سنڌيءَ مان ورتا. مخدوم صاحب وري ڪانئس اڳ لکيل عربي ۽ فارسيَ نسخن تان ورتا. هيٺ مخدوم ابوالحسن ۽ ايلس جي صورتخطين جا مثال ڏجن ٿا:

(i) ابوالحسن جي سنڌي

سيئِي سَڀِ آڏاڻ ڪَتوُرِيَ ۽ زَعْفَران جيَ مِتيَ سِڻ مَوليِ

(١) ڪن صاحبن جي خيال موجب [جهہ، گهہ] مرڪب آواز آهن جن کي 'ج' ۽ 'هہ' ذريعي نمايان ڪيو ويو آهي. اها راءِ صحيح نہ آهي، اهي مرڪب آوازا نہ، پر وسرگ آواز آهن. مثلاً [سُمهي] ۾ [مهہ] وسرگ آواز آهي؛ مرڪب نہ آهي، پر 'تمهيد' ۾ [مِ ۽ هہ] مرڪب آواز [مهہ] جو مثال آهن.

۽ ڪاه جوُ بهشت جوُ سوُ عنبرُ نسوُرو اهِ
اچو پاڻي اهجو بهتر برف ڪنا
نڪ رساتنا۽ ڪهڪي تاحق ڪ ايذا.

(ii) ايلس جي صورتخطي (١)

ڏڌ ڪي ولوڙي مکڻ ڪڍندا آهنِ.
تنهن مان ڳهُ نڪرندو آهي. ڪاٺ
مون در ۽ دريُ ۽ ڪرسيُ ۽ ميزُ ۽
صندوقُ جڙنديُ آهنِ. لوهہ مون ڪڙا
۽ ڪنبا ۽ ڪرف ۽ ڪنجيُ ۽ ڪليُ ۽ بي شيُ جڙنديُ آهنِ.

١٧- ايلس جي صورتخطيءَ تي ڊاڪٽر ٽرومپ جي تنقيد

(الف) متي بيان ٿيل آهي تہ ايلس واري الف- ب جي پٽيءَ ۾، سنڌي آوازن لاءِ جيڪي ڌار ڌار صورتون مقرر ڪيون ويئيون هيون، تن ۾ ڪابہ يڪسانيت ڪانہ هئي. پر انهيءَ لاءِ فريئر درست چيو آهي تہ "ايلس جا بيان ڪيل سبب حقيقت نما آهن تہ "سنڌي آوازن لاءِ هن جون مقرر ڪيل عربي- سنڌي صورتون زياده مشڪل نہ آهن (٢)."

ايلس جي صورتخطيءَ تي آريائي زبانن جي مشهور ماهر جان بيمز رايو ڏيندي لکي ٿو:

There are some twelve or thirteen different (Hindu-Sindhi) alphabets current in Sind, some of which differ very widely from the others. Of late, however, the Arabic character, though ill-adapted to express Sindhi sounds, has come into

---

(١) اُڌارام: سنڌي پهريون ڪتاب، ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ١٨٧٧ع، ص ٢٤.

(2) Frere, B., Introductory Remarks on the Report on Education in Sind, Bombay 1855, P.2.

common use, and a modification of the Devanagari is proposed for adoption, though I believe it is not actually employed by any class of Sindhians (1).

(ب) ايلس جي صورتخطيءَ تي سڀ کان زياده تنقيد ڊاڪٽر ٽرومپ ڪئي آهي. حالانڪ مقامي ماهرن، ديوان ڀيرومل (٢) ۽ مرزا قليچ بيگ (٣) بہ ايلس تي تنقيد ڪئي آهي، پر انهن جون تنقيدون ٽرومپ جي تنقيد جو ئي ترجمون آهن. ڊاڪٽر ٽرومپ پنهنجيءَ تنقيد ۾ لکي ٿو تہ: "سنڌيءَ لاءِ سنسڪرت ۽ پراڪرت واري خط کان سواءِ ڪوبہ خط موزون ٿي نٿو سگهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌي ٻولي سنسڪرت ۽ پراڪرت جي لائق ڌيءَ آهي (٤)". ٽرومپ اڳتي لکي ٿو تہ "عربي رسم الخط ڪيترن ئي سنڌي آوازن لاءِ نامڪمل آهي، انهيءَ ڪري اهڙن سنڌي آوازن لاءِ عربيءَ جي حرفن کي هڪ خاص نموني نقطا ڏيئي، سنڌي آوازن لاءِ صورتون قائم ڪيون ويئيون آهن، سو غير اطمينان بخش آهي. مثال طور، وسرگ آوازن لاءِ ڪيترن ئي حرفن تي زائد نقطا ڏنا ويا آهن (٥). ٽروپ جي راءِ موجب وسرگ آوازن جي صورتن سان 'ھ' هميشہ ملائڻ گهرجي. هن هيٺين تبديلين لاءِ سفارش ڪئي آهي (٦).

آواز	ايلس واري صورت	ٽرومپ واري صورت
وسرگ	ڦ	پھ
	ڀ	ٻھ

(1) John Beames, Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, Vol: I, 1872, P. 55, Footnote.

(٢) آڏواڻي ڀيرومل: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ١٩٥٦ع، ص ٢٦٦.

(٣) مرزا قليچ بيگ: سنڌي وياڪرڻ، جلد٣، ايضا ١٩٦٠ع، ص ص ٦٩-٧٤.

(4) Trump, P. E., Op Cit, P. I.
(5) Ibid., PP 2 and 3.
(6) Ibid., P.3.

ٽرومپ واري صورت	ايلس واري صورت	آواز
ٿهہ	ٿ	وسرگ
ڌهہ	ڌ	
ٿهہ	ٺ	
ڍهہ	ڍ	
ڇهہ	ڇ	
کهہ	ک	
ٽ	ٽ	مُورڌني
ڏ	ڊ	
ٺ	ڻ	
نج	ڃ	گهٽا وينجن
نگ	ڱ	
ک	ڪ	نرم تارونءَ وارا (١)
ڏ	ڏ	چوسٽا
ڄ	ڄ	
ڳ	ڳ	

درحقيقت ٽرومپ جون ڏسيل ڪي صورتون تہ ايلس وارين صورتن کان بہ زياده مشڪل ۽ زائد نقطن واريون آهن. جيئيوٽيڪ وسرگ آوازن [ڀهہ]، [ڀهہ]، [ٿهہ]، [ڌهہ]، [ڇهہ] ۽ [کهہ]جي صورتن لاءِ ٽرومپ جو اعتراض ۽ راءِ وزندار آهي؛ پر سندس ڏسيل صورتون 'ٿهہ' ۽ 'ڍهہ'، ايلس وارين صورتن 'ٿ' ۽ 'ڍ' کان وڌيڪ منجهائيندڙ ۽ مشڪل آهن. ازان سواءِ ٽرومپ جورابوٽ ايلس

(١) پراڻي نظرئي موجب (ڪ ۽ ک) کي نڙيءَ وارا (gutturals) آواز چئبو آهي پر جديد لسانيات ۾ انهن کي نرم تارونءَ وارا (velar) آواز چئبو .

واريـن صـورتـن ’ ٺ‘، ’ ڊ‘، ’ ڄ‘، ’ ڏ‘ ۽ ’ ڳ‘ جي بـدران ’ ٺ‘، ’ ڏ‘، ’ ڄ‘، ’ ڏ‘ ۽ ’ ڳ‘ صورتون اختيار ڪرڻ گهرجن، ڇاڪاڻ تہ ايلس واريون صورتون، سندس خيال موجب منجهائيندڙ آهن. حقيقت ۾ ٽرومپ وارين صورتن کان ايلس واريون صورتون، وڌيڪ آسان ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، ڇاڪاڻ تہ نقطن جي لحاظ کان ايلس جي صورتن ۾ ٽرومپ جي صورتن کان نقطا گهٽ آهن.

ٽرومپ جو ’سخت تارونءَ واري گهڻي وينجن‘ (palatal nasal sound) [ڄ] ۽ ’ نرم تارونءَ واري گهڻي وينجن‘ (velar nasal sound) [ڱ] جي صورت لاءِ ورتل اعتراض بہ ڪمزور آهي. ٽرومپ جو رايو آهي تہ سخت تارونءَ واري گهڻي وينجن لاءِ ’ ڄ‘ جي بدران ’نج‘، ۽ نرم تارونءَ واري گهڻي وينجن لاءِ ’ڱ‘ جي بدران ’نگ‘ هئڻ گهرجن. هن جو خيال آهي تہ گهڻا آواز هميشه ’ن‘ حرف سان لکڻ گهرجن (١). پر صوتيات جي ڄاڻن کي هيءَ ڳالهہ چڱيءَ طرح معلوم آهي تہ بين الاقوامي صوتياتي الف- ب (International phonetic Alphabet) جي نقشي (Chart) ۾ بہ انهن آوازن ۽ ٻين گهڻن وينجنن، سواءِ [ن] جي، جون تحريري صورتون ’ن‘ حرف سان مقرر ڪونہ ڪيون ويئيون آهن، يعني [ڄ] ۽ [ڱ] لاءِ ’نج‘ ۽ ’نگ‘ صورتون مقرر نہ ڪيون ويئيون آهن. ازان سواءِ اگر ’ڄ‘ ۽ ’ڱ‘، کي ’نج‘ ۽ ’نگ‘ جي صورتن ۾ لکيو وڃي ها تہ جيڪر ڪيترن ئي لفظن جي فرق ۽ سڃاڻپ ۾ دقت پيدا ٿئي ها، مثلاً: ٽرومپ جي صورتخطيءَ موجب ’سنج‘ ۽ ’سنج‘ ۾ فرق معلوم ڪرڻ مشڪل ٿئي ها، پر ايلس جي صورتخطيءَ موجب انهن ۾ تفاوت آسانيءَ سان ظاهر ٿئي ٿو. مثال طور:

ايلس واري صورتخطي	ٽرومپ واري صورتخطي
سَنجِ	سَنجِ
سَڄِ	سَنجِ

(1) Trumpp, Op. Cit; p. 4.

ٽرومپ واري صورتخطي	ايلس واري صورتخطي
پَنج	پنجَ
پِنجَ	پڃَ

ساڳيءَ طرح، ’ڳ‘، ’تگ‘ کان زياده آسان ۽ موزون آهي. مثلاً:

ٽرومپ واري صورتخطي	ايلس واري صورتخطي
سَنگ	سَنگ
سِنگ	سِڳ
اَنگ	اَنگ
اِنگ	اِڳ

حاصل مطلب تہ سر بارٽل فريئر جيَ هيءَ راءِ بلڪل درست آهي تہ: "ٽرومپ جو اعتراض ٻن ٽن حرفن لاءِ بلڪل وزندار آهي، جن جو استعمال گهٽو گهٽ آهي، ۽ انهيءَ سبب ڪري ايلس واري صورتخطيءَ ۾ تبديلي آڻڻ لاءِ سفارش اجائي آهي" (١). هيٺ ڏنل نقشي ۾ ايلس ۽ ٽرومپ جي طرفان مقرر ڪيل الف- ب جي پٽي ڏجي ٿي، انهيءَ لاءِ تہ ٻنهي ۾جيڪو فرق آهي سو نمايان نظر اچي:

ٽرومپ واريءَ الف- ب جي پٽي	ايلس واريءَ الف- ب جي پٽي
ب	ب
ٻ	ٻ
ڀِھ	ڀ
ت	ت

(1) Frere, B., Op. Cit., P.5.

ٽرومپ واريءَ الف- بي جي پٽي	ايلس واريءَ الف- ب جي پٽي
تهِ	ٿ
ٿهِ	ٺ
ٺهِ	ٿ
ٽ	ٽ
ٿهِ	ٺ
ث	ٿ
ٽ	ٽ
ٿه	ٺ
ث	ث
پ	پ
بهِ	ڦ
ج	ج
ڄ	ڄ
جه	جه
ڃ	ڃ
ڇ	ڇ
ڇه	ڇ
ح	ح
خ	خ
د	د
ده	ڌ
ڏ	ڏ

ايلس واريءَ الف- بِ جي پٽي	ٽرومپ واريءَ اِلف- بي جي پٽي
ڊ	ڐ
ڍ	ڐھ
ذ	ذ
ر	ر
ڙ	(ڙھ)
ز	ز
س	س
ش	ش
ص	ص
ض	ض
ط	ط
ظ	ظ
ع	ع
غ	غ
ف	ف
ق	ق
ڪ	ک
ک	کھ
گ	گ
گھ	گھ
ڳ	ڳ
ڱ	ڱ (ليڪن وٽ ڪُنبي جهڙو نشان)

ايلس واريءَ الف- ب جي پٽي	ٽرومپ واريءَ الف- ب جي پٽي
ل	ل
م	م
ن	ن
ڻ	ثِ
و	و
ھ	ھ
ء	--
ي	ي

١٨ـ ايلسن جي صورتخطيءَ ۾ لفظن جي صورتن ۾ اختلاف

عربي– سنڌي صورتخطيءَ جي مقرر ٿيڻ کان پوءِ اول اول تہ سنڌي لفظن جي هجي ۽ پَدَن (Syllabication) تي ڪوبہ توجهہ نہ ڏنو ويندو هو، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪيترا ئي لفظ ڌار ڌار نمونن ۾ پيا لکبا هئا، يعني مختلف ماهر ڪيترائي لفظ ڌار ڌار نمونن ۾ پيا لکندا هئا. انهيءَ اختلاف لاءِ نہ فقط عام ماڻهو جوابدار هئا، پر سرڪار طور ڇپيل ڪتاب پڻ (جيڪي انهن عالمن لکيا هئا، جي اُن زماني ۾ عربي ۽ فارسيءَ جا ماهر هئا) اهڙن مختلف صورتخطين وارن لفظن سان پريل نظر اچن ٿا. مثلاً:

قاضي غلام علي (١)	ميان محمد (٢)	تنديرام (٣)	اُڌارام (٤)	ميران محمد شاهہ (٥)	پريداس (٦)
جِہْ	جِہْ	جَنهِنْ	جَنهِنْ	جِہْ	جهيِ
جَڏہْ	جَڏِہِ	جَڏهِيِ	جَڏهِينْ •	جَڏِين	جَڏِهِ
ڪَڏہْ	ڪَڏِہِ	ڪَڏهِيِ	ڪَڏهِينْ	ڪَڏِين	ڪَڏِهِ
ڪِہْ	ڪَہْ	ڪَنهين	ڪَنهِنْ	ڪِہْ	ڪِهيِ

(١) قاضي غلام علي: "هندستان جي تاريخ"، سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ١٨٥٤ع، ص ص ٢، ٩ ۽ ١١.
(٢) ميان محمد: "سنڌي صرف ونحو"، ص ص ١ ۽ ٧.
(٣) ديوان تنديرام: "بابناموً" ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پريس، ڪراچي، ١٨٦٩ع، ص ص ٥، ٦، ٩، ٢٣ ۽ ٢٨.
(٤) منشي اڌارام: سنڌي پهريون ڪتاب، ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پريس ڪراچي، ١٨٧٧ع، ص ص ١٦ـ ٢٣.
(٥) ميران محمد شاهہ: "سڌاتوري ۽ ڪڌاتوري جي ڳالهہ"، سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ١٨٥٥ع، ص ص ٣ ۽ ٤.
(٦) پريداس: "سنڌي ٽيون ڪتاب"، ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ١٨٦٨ع، ص ص ١، ٢، ٦، ١٢ ۽ ٢٥.

پنهنجي	پَنهنجي	پَنهنجي	پَهنجي	پَهنجي	پَهنجيٌ
چياءِ	چَياءِ	چياءِ	چَياءِ	چياءِ	چيانئي

انهن ڪتابن ۾ اهڙا مثال به ملن ٿا، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته خود ساڳئي مصنف هڪ ئي لفظ کي ڌار ڌار صورتن ۾ پيش ڪيو آهي، ۽ اُن جي پڙهڻ ۾ به فرق ڏيکاريو آهي. مثال طور:

١ـ ننديرام (١)

(الف) لفظن جون ڌار ڌار صورتون

جيئَن	۽	جِئَن
تيئَن	۽	تِئَن
هيين	۽	هِنئي
پوئي	۽	پوءِ
اُنهن	۽	اُنَن

(ب) ڏگهو گهٽو آخري سُر [اِين] ۽ [اوُن] (٢)

چڱيَ	۽	هُيوُن
ماجراءِ	۽	تَئوُن
سداءِ	۽	ڪَڏهِين

(١) ننديرام: بابنامو، ص ٢٢ ۽ ٢٧.
(٢) ايضا: ص ص ٢٢، ٢٥ ۽ ٢٨.

٢- پرپداس (١)

(الف) لفظن جون ڏار ڏار صورتون

چگُو	،	،	چگُون ۽ چَنگُون
ڳنئون	،	،	ڳنئو ۽ ڳنوُ
آءٌ	،	،	آئون ۽ آنوُ
ڪَنهِ	،	،	ڪِهِيِ، ڪَهِ ۽ ڪَنهِ
هِي	،	،	۽ هيءَ
ٻِي	،	،	۽ ٻيءُ

(ب) ڊگهو گهٽُو آخري سر [اوُن]، [اِين] ۽ [اين] (٢)

ٿناءُ	ڪَيائوُن
جَماعتُ	جماعِتونُ
اسِ	اَسين
سَيَڪَهِ	سَيَڪَنهِ

١٨٨٨ع ۾ سنڌ جي ايجوڪيشن انسپيڪٽر، ايچ. پي. جيڪب، ڏار ڏار هِجي وارن لفظن جون صورتون مقرر ڪرايون. سندس حڪم سان اهڙن لفظن جا چارٽ تيار ڪرايا ويا (٣)، جن مان ڪي لفظ هي آهن:

---

(١) پريداس: ."سنڌي ٽيون ڪتاب"، ايجيوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ١٨٢٨ع، ص ص ٧، ١۴، ٢٥، ٢٦، ٢٨، ٣۴ ۽ ٣٨.

(٢) پرپداس: ص ص ٢١٣، ٢٢۴، ٢٣٧، ٢٣٨ ۽ ٢٣٩.

(٣) ميمڻ محمد صديق: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، پاڱو پهريون، ص/ص ٢٣ ۽ ٢۴.

سرڪاري طور مقرر صورت	ڏار ڏار صورت
جَڏِهن	جُڏِهُ، جَڏِهِ، جَڏِهي، جَڏِهين ۽ جَڏِين
ڪَڏِهن	ڪَڏِهُ، ڪَڏِهي، ڪَڏِهين ۽ ڪَڏِين
ڪَنهن	ڪهُ، ڪَه ڪَنهين، ڪنهُن ۽ ڪهي.
جَنهن	جهُ، جَه جَنهين، جَنهُن ۽ جهي

اهڙن سيني لفظن جا چارٽ سجيءَ سنڌ جي اسڪولن ۾ ورهايا ويا. انهيءَ هوندي بہ، ڏکهو گهٽو حرف علت ۽ بيا لفظ نظر چُڪ سبب رهجي ويا.

١٩١٣ع ۾ سنڌ جي عالمن ضروري سمجهيو تہ اهڙن مختلف لفظن جون صورتون مقرر ڪيون وڃن، ۽ ان وقت جي تعليمي ماهرن ۽ سنڌي لٽريچر ڪميٽيءَ جي ميمبرن، ١٣فيبروري ١٩١٣ع ۾ ٺهراءُ پاس ڪري، اخبار تعليم ۾ اهڙن مڙني لفظن جون فهرستون شايع ڪرايون، ۽ انهن جون درست صورتون بہ ڏنيون. اخبار تعليم ۾ ڇاڻايل آهي:

جن سنڌي لفظن جي هجي، انگريزي نالن ۽ لفظن جو سنڌيءَ ۾ تلفظ ڪم آڻڻ بہ نسبت مختلف رايا هئا، تن بابت سنڌي لٽريچر ڪميٽيءَ جي ميمبرن تاريخ ١٣ فيبروريءَ ١٩١٣ع تي پاڻ ۾ گڏ تي هيٺئين ريت ٺهراءُ ڪيو آهي (١):

غلط	صحيح	غلط	صحيح
اونڌائي	اونداهي	سچون	سچيون
ڏهائي	ڏهاڙي	پروا	پرواهہ

(١) اخبار تعليم، نمبر١، جلد ١٢، اپريل ١٩١٣ع، ص ص ٢٧-٢٩.

صحيح	غلط	صحيح	غلط
درياهه	دريا	توڙي	توٽي
وهڻ	ويهڻ	ٽيون	ٽيو
وراهڻ	ويراهڻ	نَوَ	نَنو يا ننون
ڇهه	ڇه	ڪنڌار	ڪنڌوار
ٽُلهه	ٽُل	هتا	هُوا
مکيه	مکه	جوُن	جُيوُن
بزاز	بجاج	اجا	اجان
بدمعاش	بدماش	ڇٽا	ڇٽان
بصر	بصل، بَسَرُ	وجي	وڃين (١)
بکر	بقل	ڪنيا	ڪنيان
تعدي	تادي	ڪٽي	ڪٽين
تحمل	تهمل	جُهجهو	ججهو
پردو	پڙدو	مهل	محل
زعفران	جافران	صحيح	سَهِي
چابڪ	چهبڪ	چاق	چاڪ
احوال	حوال	مترڪو	مطرڪو
خونچو	خومچو	زائفان	ضعيفه
دالچيني	ڏارچيني	جسو	جثو
دبلو	طبلو	ايضا	ايضنا
دستر خانو	دستارخوان	بلڪل	بالڪل
طنبورو	دنبورو	بلفعل	بالفعل

(١) ضمير حاضر واحد جي گردان ۾ وڃين لکڻ درست آهي. ـ ڪميٽي

غلط	صحيح	غلط	صحيح
استعيفا	استعفا	دوفان	طوفان
املڏاس	املداس	سايو	سعيو
سرگشت	سرگس	نماز شام	نما شام
شگون	سڳڻ	هاون دستو حمام دستو	همام دستو
سِلهہَ	سِلَ		
شير پياز	سير پياز	يادگاري	يادگيري
فانوش	فانوس	رنگ	رڱ
ڪسر	ڪٿر	ياڱون	ياڱو
قينچي	ڪئنچي	رنج	ريج
گازي، گاجي	غازي	اسڪول	سڪول
		ليمڪ	نمڪ

(ب) هيٺيان لفظ ٻنهي صورتن ۾ صحيح آهن (١):

مهنو	يا	مهينو	وَئي	يا	ويئي
چوي	يا	چئي	پئي	يا	پيئي
پوي	يا	پئي	توب	يا	توف
ڦل	يا	ڦر	ڪلف	يا	ڪرف
پليد	يا	پليت	مسجد	يا	مسيت

(پ) نظر، پاڪي، مدعا، ناموس ۽ ٻيرگهير، اهي لفظ جنس مونث ۾، ۽ نہ جنس مذڪر ۾، ڪم آڻڻ گهرجن (٢).

(١) اخبار تعليم، حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، ص ٢٩.
(٢) اخبار تعليم، حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، ص ٢٩.

(پ) ڪاليج ۽ سڪول جِنس مذڪر ۾ ڪم آڻڻ گھرجن (١).
(ت) ملائڪ، اسرار، اولياءُ، قلوب، تواريخ ۽ احوال، اهي لفظ جمع جي صورت آهن، پر اِهي سنڌيءَ ۾ واحد طور ڪم ايندا آهن (٢).
(ٿ) انگريزي نالن جي هجي سندن اُچارڻ موجب هئڻ گهرجي.
(ٽ) 'هہ' حرف جو اُچار ڪن لفظن ۾ صفا ظاهر آهي، ڪن ۾ نہ. صفا اُچار ظاهر ڪرڻ لاءِ اعرابون ڪم آڻجن، مثلاً (٣):

مَهِنَڙَ	گَهَڻَ	(انَداز)	گهڻ
(ناداني)	جِهلَ	تلاش	جهل

انهيءَ هوندي بہ ڪي صورتون رهجي ويئيون. ١٩١٥ع ۾ ان وقت جي ايجوڪيشن انسپيڪٽر، ديوان جڳنناٿ، انهيءَ مسئلي تي غور ڪرڻ لاءِ هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي. مرزا قليچ بيگ ان ڪميٽيءَ جي سرگرم ميمبرن مان هڪ هو. اُن ڪميٽيءَ ڌار ڌار صورتن ۾ لکيل ڪيترن ئي لفظن جون صورتون مقرر ڪيون، جن مان ڪي هي آهن:

مقرر صورت	ڌار ڌار صورتون
آءٌ	آءٌ ۽ آئون
ڪيائون	ڪياءٌ ۽ ڪيائون
چاق	چاڪ ۽ چاق (چڱو ڀلو)
ڪُلف	ڪُرف، ڪُلف ۽ قُفِل
ڪَئنچي	قَئنچي، ڪَئنچي
صبحاڻي	صبحاڻي، سياڻي

(١) اخبار تعليم
(٢) ايضاً
(٣) ايضاً

١٩- هاٹوڪيءَ صورتخطيءَ ۾ عام خاميون

(الف) لفظن جي صورتن جي چارٽ پڌري ٿيڻ جو چڱو اثر ٿيو، ۽ گھڻن ئي لفظن جون يڪسان صورتون رائج ٿي ويئيون، پر ڪي لفظ اڃاتائين ڏار ڏار نموني ۾ پيا لکجن (١). ايٽريقدر جو ١٩٦٢ع ۾ ڇپايل سنڌي پارائي ۽ درسي ڪتابن ۾ بہ اهڙيون ڦريل گھريل صورتون نظر ٿيون اچن (٢)، جي يا تہ ايڊيٽرن جي پنهنجن مختلف اُچارن سبب آهن، ۽ يا اڳوڻين مقرر صورتن کي بيخبريءَ سبب نظرانداز ڪرڻ جي ڪري آهن. انهن ڦيرين گهيرين مان ڪي هي آهن:

مقرر صورت	درسي ڪتابن (پارائو ۽ پهريون) ۾ ڦريل گهريل صورتون
جَڏِهن	جَڏِهين (٣)؛ جَڏِهن (۴)، جَڏْهن (۵)
تَڏِهن	تَڏِهن
ڪَڏِهن	ڪَڏِهنْ (٦)، ڪَڏِهن (٧)
ڪَهِڙو	ڪَهْڙو (٨) ڪَهِڙو (٩)
آءٌ	آئون (١٠)، آءٌ (١١) ۽ آءُن
ڪَپِڙا	ڪَپِڙآ (١٢)، ڪَپْڙا (١٣)

(١) اهڙن سوين لفظن جي فهرست 'سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس' ڪتاب ۾ ڏسو.
(٢) سنڌي پارائي ۽ پهرئين ڪتاب جا ڇاپا، هن ڪتاب جي پهرئين ڇاپي شايع ٿيڻ کان پوءِ بہ ڇپيا آهن، جن جي مٿان لکيل هوندو آهي 'نظرثاني ٿيل'، پر حقيقت ۾ ايڊيٽر صاحبن انهن تي ڪوبہ توجهہ ڪونہ ڏنو آهي.
(٣) 'سنڌي پهريون ڪتاب'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٩٦٢ع، ص ٢٧.
(۴) ايضًا ص، ٢٩.
(۵) ايضًا ص: ٣٧.
(٦) ايضًا ص: ٢٠.
(٧) ايضًا ص: ٢٣.
(٨) ايضًا ص: ٧.
(٧) کان (١٣) ايضًا

اهڙيءَ طرح ٻيا بہ ڪيترائي لفظ آهن، جن جون ڌريل گهريل صورتون سنڌي ٻاراڻي ۽ پهرئين ڪتاب ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. اُهي لفظ جيڪي ڌار ڌار نمونن ٻيا لکجن اُنهن مان ڪي هي آهن:

لفظن جي درست لکڻين لاءِ سفارش

ڪتابي صورت	درست صورت لاءِ سفارش
بَابَا	بابا
گهَاٽو	گهاٽو
ڪِڇرو، ڪِڇِرو	ڪِڇرو
سُهِڻَا، سُهْڻا	سُهِڻا
ڏِيَانُ	ڏيانُ
پِريمُ	پْريمُ
پِيارُ	پْيارُ
گِيانُ	گْيانُ
ٿِيانِ	ٿْيانِ
ڏِيَارِي	ڏْيارِي
گِيِتُ	گِيتَ
گَڏِجِيْ	گَڏِجي
سُارَاهِيوُن	ساراهِيوُن
آهِ، آهيْ	آهي
تِيلِيْ	تِيلِيءَ
مُوْرِيْ	مورِي
تُورِيْ	تورِي
ٻيڙ	ٻيڙ

درست صورت لاءِ سفارش	ڪتابي صورت
خيَرُ	خَيْرُ
بيَتُ	بَيْتُ
قوَمَ	قَوْمَ
فوجَ	فَوْجَ
آهِين	آهِينْ
اسِين	اَسِينْ
پَڙهيو	پَڙهِيوْ
ڳالِهيوُن	ڳالِهِيوُنْ
سُمهِي	سُمهِيْ
ڳاڙَها	ڳاڙَها
ڏاڙُهوُن	ڏاڙُهوُنْ
ڳوڙُهي	ڳوڙُهِي
سَنهِي	سَنهِي
مَلهوُن	مَلهوُنْ
جُوئارِي	جُوارِي
هُئا	هُوا ۽ هُئا
ڪوِئا	ڪئا
شي	شَيْءِ، شئي
مي	مَيْ
هِي	هِيْ
هِيءَ	هِيءَ
لَغَز	لَغَز
تَرْسُ	تَرِسُ

ڪتابي صورت	درست صورت لاءِ سفارش
غَلَط	غَلَطُ
ماٿُوءَ	ماٿوءَ
چاقُوْ	چاقوُ
زَيْتُوْنُ	زيَتُوُنُ
لَاَبَارُوْ	لابارو
سُهِٽُوْ	سُهِٽو
ڪَهِڙُوْ	ڪَهِڙو
رَوْشَنُ	روشَنُ
مَهَلَ	مَهَلَ
آرِتَوارُ	آرْتوارُ
ڇَنِڇَرُ	ڇَنْڇَرُ
نِڪْرُوْ	نِڪررو
رَهْجي	رَهِجي
رَڪْجي	رَڪِجي
لَهُرُون	لَهِرُوْن
لِڪِيَلُ	لِڪِيَلُ
مَڪيُن	مَڪيُنِ
جَدْهِن، جَدَّهِنَ	جَدْهِن
زبانُ	زبانُ
سَبْيُ	سَبِي
اِرِچڪ	اِرْچِڪِ
مِرچڪ	مِرْچِڪِ
ڇَهُبَڪَ	ڇَهْبُڪَ

ڪتابي صورت	درست صورت لاءِ سفارش
چَرچو	چَرچو
جِنَهِن	جَنهِن
بَرَنْ	بَرَنِ
اَصُلِ	اَصلِ
اُيِّربو	اُيربو
ڏِشبا، ڏِسِبا	ڏشبا
وَاٿُهْرُو	واٿَهڙو
سَيْڪو، سَيِڪو	سَيِڪو
گڏلي	گدلِي
ٻَڪرِيْ	ٻَڪِري
ڀِهَتِيون	ڀِهَتيون
اُڪِري	اُڪري
ڪُوڙِڻُ	ڪُوڙڻُ
ڏُوڪِڻُ	ڏوڪڻ
ڦُوڪِڻ	ڦوڪڻُ
ٿُوڪِڻُ	ٿوڪڻ
پُوڄِڻُ	پوُڄڻُ
ٻيئِي	ٻَئِي

(ب) جزم جو استعمال

وچيان ٻتا آواز ۽ جزم– ١٨٥٣ع ۾ جڏهن سنڌي لاءِ سرڪاري صورتخطي تهي تيار ٿي هئي، تڏهن ان وقت جا عالم– ديوان ننديرام، ديوان اُڌارام، سيد ميران محمد شاه، قاضي غلام علي ۽ ٻيا– عربي ۽ پارسيءَ جا چڱا ڄاڻو هئا. هنن لفظن جي پڊن تي گهٽو توجهه ڏنو. اهي صاحب 'جزم' ۽

’شد‘ جي استعمال کان بخوبي واقف هئا. انهيءَ کان سواءِ هو يا تہ عربي رسم الخط جي اصولن کان واقف هئا، ۽ يا تہ عربي لفظ بلڪل ائين ئي لکيائون، جيئن پارسي لغتن ۾ ڏنائون. مثال طور، ٻن وينجنن جي ’گڏيل آوازن‘ جي تحريري صورت ڏيکارڻ لاءِ، ٻنهي صورتن مان ’ساڪن حرف صحيح‘ مٿان ’جزم‘ ڏيئي، ’گڏيل آوازن‘ کي تحريري صورت ڏنائون. جيئن:

عربيءَ ۾ صورت	سنڌي ۾ صورت
عِلْمِ	عِلْمُ
مَڪْتَب	مَڪْتَبُ
مَطْلَب	مَطْلَبُ

مٿين لفظن ۾ ’ل‘، ’ڪ‘ ۽ ’ط‘ (١) صورتن وارا آواز [لْمِ]، [ڪْتَ] ۽ [طْلَ] گڏيل آوازن ۾ ساڪن آهن.

سنڌيءَ جا استاد ۽ ماهر حالانڪ مٿيان لفظ ائين ئي لکندا آهن، جيئن مٿي ڏنل آهن، پر جزم جي اهميت ۽ استعمال کان غيرواقفيت سبب، انهن لفظن جي ’هجي‘ ۾ ’ساڪن وينجن‘ کي متحرڪ (syllabic) ڄاڻائيندا آهن. مثال طور، مٿين لفظن جي هجي هيئن ڪندا اهن:

عِلْمُ: عين زير اِ، لام زير لِ، ميم پيش مُ.... عِلِمُ

فِڪْرُ: في زير فِ، ڪاف زير ڪِ، ري پيش رُ.... فِڪِرُ

سنڌيدان نہ صرف عربي لفظن جي جزن ۽ پڙهن جي ’هجي‘ کان اڻواقف رهيا آهن، پر خالص سنڌي گڏيل آوازن کي بہ غلط پڙهن ۾ ورهائي، انهن جي غلط هجي ڪندا آهن، يعني ٻن پڙهن وارن لفظن (bisyllabic words) ۾

---

(١) سنڌ ۾ ’ط‘ جو آواز (ت) آهي، ۽ ’ع‘ جو متبدل آواز نہ هئڻ ڪري، وينجن [ع] جي بجاءِ، حرف علت [آ، اِ، اُ، آ وغيره] جو آواز ڪندا آهن.

اُچاريل ڳڌيل آوازن کي، غلط ’هجي‘ سبب، سرَ ذريعي ٽوڙي، ’ٽن پدن وارو لفظ‘ (trisyllabic word) ڪري، هجي ڪندا آهن. مثال طور:

’هَلْڪو‘، ’ڏَرْتي‘ ۽ ’چَمْڪو‘ ٻن پدن وارا لفظ آهن، جن ۾ [ل]، [ر] ۽ [م] ساڪن آواز آهن. سنڌ جا ماڻهو پنهنجن اُچار ن ۾ مٿيان آواز ساڪن ڪندا آهن، پر ’صوتيات‘ ۽ ’هجي‘ جي اصولن کان بيخبر هئڻ سبب، سنڌ جا اُستاد مٿين لفظن جي هجي هيئن ڪندا آهن:

هَلْڪو: هي زير هَ، لام زير لِ، ڪاف وا ڪو.... هَلِڪو

ڏَرْتي: ڏال زير ڏَ، ري زير رِ، تي يي زير تِي.... ڏَرِتي

چَمْڪو: چي زير چَ، ميم زير مِ، ڪاف وا ڪو... چَمِڪو

دراصل انهن جي هجي هيئن ٿيڻ کپي (١):

هَلْڪو: هي لام زير هَل، ڪاف وا ڪو... هَلڪو

ڏَرْتي: ڏال ري زير ڏَر، تي يي زير تِي..... ڏَرتِي

اهڙيون اوڻايو سرڪاري درسي ڪتابن ۾ گهڻيون نظر اچن ٿيون. سنڌي پرائيمر ۽ پهرئين ڪتاب ۾ ڳڌيل آوازن کي يا ته سرَ ذريعي ڌار ڪيو ويو آهي، يا ڪن هنڌن تي انهن ساڳين ڳڌيل آوازن ۾ ساڪن وينجن مٿان جزم ڏني ويئي آهي. انهيءَ مان اهو ته ظاهر ٿئي ٿو ته اهڙن لفظن جي تحريري صورت

(١) سنڌي صورتخطيءَ جي ٻئي ڇاپي ۾ صفحي ٥٠ تي، حاشئي ۾ ڇاپايو ويو هو ته / هلْڪو/ لفظ جا پد ٿيندا /هَ+ لڪو/، ۽ /چَمْڪو/ جا پد ٿيندا /چَ+ مڪو/؛ پر وڌيڪ تحقيق ۽ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر روهڙا ۽ پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب جن جي راين، ۽ ساڻن ڪيل بحث کان پوءِ آءٌ انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته پهرئين ڇاپي ۾ ڇاڻايل پدن جي تقسيم درست هئي، يعني:

لفظ	درست تقسيم	غلط تقسيم
هَلْڪو	هَل+ ڪو	هَ+ لڪو
چَمْڪو	چَم+ ڪو	چَ+مڪو

وقت، صوتياتي اصولن ۽ آوازن جي جوڙن (components) جي پابندي نہ ڪئي ويئي آهي. مثلاً:

سنڌي پرائيمر	سنڌي پهريون ڪتاب
ڪِچِرو (١)	ڪِچْرو (٢)
ڪَترِي (٣)	ڪَتْرِي (۴)
سُهِٽا (۵)	سُهْٽا (٦)

متين لفظن ۾ [چْر]، [تْر]، [هْٽ] سنڌي صوتياتي نظام موجب ڳنڍيل آواز آهن، انهن جي سنڌي پهرئين ڪتاب واري صورتخطي درست آهي.

مُنڍ وارا ڳنڍيل آواز ۽ جزم

لفظن جي وچ وارن ڳنڍيل آوازن کان سواءِ ڪن لفظن جي منڍ ۾ بہ ڳنڍيل آواز، سنڌي ضوتيات جي اصولن موجب ممڪن آهن. هيلتائين سنڌي ڪتابن ۾ منڍ وارن ڳنڍيل آوازن کي بلڪل ترڪ ڪيو ويو آهي. انهن جي برابر خبر تڏهن پوندي، جڏهن لکيل صورت کي نظرانداز ڪري، اُچاريل آوازن کي پڌبو ۽ انهن تي سوچبو. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترن ئي لفظن ۾ ڪي هيٺيان ڳنڍيل آواز لفظن جي منڍ ۾ ڪم اچن

(١) ابراهيم جويو: "سنڌي پرائيمر"، ص:٣٨.
(٢) ايضًا، "سنڌي پهريون ڪتاب"، ص:١۵.
(٣) ايضًا، "سنڌي پرائيمر"، ص:٣٢.
(۴) ايضًا، "سنڌي پهريون ڪتاب"، ص:١۵.
(۵) ايضًا، "سنڌي پرائيمر"، ص:٢۵.
(٦) ايضًا، "سنڌي پهريون ڪتاب"، ص:٢٠.

تا. مثلاً:

منڊ وارو ڳڏيل آواز	لفظ جو اُچار
/پْر/	پْريمُ
/بْر/	بْرَهْمَنُ
/ڏْي/	ڏْيارِي
/ڏْي/	ڏْيانُ
/پْي/	پْيارُ
/گْي/	گْيانُ
/ڪْي/	ڪْيا ڙِي

سنڌي ڪتابن ۾ 'ڏيانُ'، 'پيارَ' ۽ 'ڪياڙي' لفظن ۾ [ڏ]، [پ] ۽ (ڪ) کي ساڪن نہ سمجهي، انهن کي متحرڪ بنائڻ لاءِ هيٺ [اِ] سُر ڏنو ويو آهي (١)، حالانڪ [ڏْيَ]، [بيَ] ۽ [ڪْيَ] وغيره اُڏارن ورتل لفظن جو حصو آهن، پر ديسي صوتياتي نظام موجب ڳڏيل آواز آهن، جي سنڌي لفظن ۾ ديسي صوتياتي خصوصيتن جا حامل آهن (٢). انهن ڳڏيل آوازن ۾ پهريان 'جوڙ' ساڪن آهن، انهيءَ ڪري سنڌي ڪتابن ۾ درستيون آڻڻ جي گهڻي ضرورت آهي. مثلاً:

منڊ وارو ڳڏيل آواز	سنڌي ڪتابن ۾ ڪم ايندڙ صورت	درست صورت
/پْر/	پِريمُ	پْريمُ

(١) ابراهيم جويو: "سنڌي پهريون ڪتاب"، ص ص ١٣، ١٤ ۽ ١٦.
(1) Lachman Khubchandani, "The Phonology and Morphophonemics of Sindhi", M. A. Thesis, Pensylvania University, 1961, P. 18.

/ڏي/	ڏِيانُ	ڏْيانُ
/ڏي/	ڏِيارِي	ڏْيارِي
/ٻي/	ٻِيَارُ	ٻْيارُ
/گي/	گِيانُ	گْيانُ

/ٻْريم/،/ڏْيان/ ۽ /ٻْيائي/ لفظن ۾ پهريان ساڪن آواز، ٻئي جوڙ سان گڏ، گڏيل آواز کان پوءِ ڪم ايندڙ سُرَ سان متحرڪ ٿين ٿا (١).

٢٠ـ صاف سر ۽ جزم

سنڌي ڪتابن ۾ صاف سُرنَ (٢) جي تحريري صورت ۾ به 'جزمِ' جو استعمال درست نه آهي. مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته 'جزمُ'، جنهن کي 'سڪون' به چئبو اهي، ان جو ڪم آهي 'ڪن ساڪن وينجن آوازن کي تحريري صورت ۾ ڏيکارڻ'. ڀلا اهو ڪيئن ٿو ممڪن ٿي سگهي ته سُرَ به خاموش يعني غير متحرڪ هجن؟ جيڪڏهن اهي غير متحرڪ ٿتا ٿي سگهن ته پوءِ سرن جي لکيل صورتن مٿان جزم لکڻ يا جزم جي نشان ڏيڻ جي ضرورت ٿي ڪانه آهي. اها اوڻائي 'جامع سنڌي لغات' ۾ به جابجا نظر اچي ٿي (٣). سنڌي درسي ڪتابن ۾ لکت هن ريت آهي:

گِيْتَ (٤)، گڏِجِيْ، (٥) وَسائِيْ (٦)، سَاراهِيُوْن(٧).

---

(١) هيءُ هڪ نئون ۽ فني بحث آهي، جنهن لاءِ لکيل صورتن تي نه، پر اُچاريل آوازن کي ٻڌڻ ۽ انهن تي سوچڻ جي ضرورت آهي.
(٢) 'صاف' مان هت مراد اهي سُر آهن، جيڪي گهڻا نه هجن، يعني non-nasalised
(٣) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: "جامع سنڌي لغات"، جلد اول، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ١٩٦٠ع.
(٤) ابراهيم جويو: "سنڌي پهريون ڪتاب"، ص ٥.
(٥) ايضًا
(٦) ايضًا
(٧) ايضًا ۽ پڻ ڏسو: "جامع سنڌي لغات" ۾ حرف علتن مٿان جزم جو استعمال.

متين لفظن ۾ [اِي]، [اَي] ۽ [اوُن] ڏِگها سر آهن، ۽ انهن جي مٿان جزم ڏيڻ درست نہ آهي، مثلاً گِيتَ، لفظ ۾ [گ] وينجن آواز پٺيان [اِي] سُرَ آواز اُچارڻ سان [گِي] پد ٺهي ٿو. سر تہ وينجنن کي تحرڪ ۾ آڻين ٿا، ۽ اُهي خود هميشه متحرڪ هوندا آهن. انهن جو غير متحرڪ هئڻ ممڪن نہ آهي. انهيءَ ڪري اهڙن زائد 'جزمن' وارن لفظن جي درست صورت هيٺ ڏجي ٿي:

سنڌي ڪتابن ۾ عام صورت	درست صورت جي سفارش
آهيْ (١)	آهي
هِيْءَ (٢)	هيءَ
تيِلِيْ (٣)	تِيلِي
مُوْرِيْ (۴)	مُوري
تُوْرِيْ (۵)	تُوري
پيْرَ (٦)	پير

حاصل مطلب تہ سرن جي لکيل صورتن مٿان، جزم جو استعمال غير ضروري آهي. اهڙيءَ طرح [اوُ] سر جي لکيل صورت 'اوُ' ۾ 'پيش'، 'و' جي مٿان اچڻ کپي، ۽ هت بہ جزم ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي، جيئن: 'مُوْرُي'، ۽ نہ ڪہ 'مُوريْ'، جيئن سنڌي پرائيمر ۾ ڏنل آهي. هن ڏس ۾ گهٽُن سرن جي بيان وقت پروفيسر ملڪاڻي بہ صاف نظر نٿو اچي. هو لکي ٿو تہ پيش، 'ن' مٿان ڏيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ 'چَتوُن' لفظ جي هجي ڪرڻ

(١) ابراهيم جويو: "سنڌي پرائيمر" ص:٧.
(٢) ايضًا، ص:٧.
(٣) ايضًا، ص:٢٦.
(۴) ايضًا، ص:٢٧.
(۵) ايضًا
(٦) ايضًا، ص:٢٨.

مهل بار چوندا آهن: "چي زبر چَ، تي وا نون پيش تون"، انهيءَ ڪري 'نون' ڪان پوءِ 'پيش' چوڻ سان، 'پيش' 'نون' مٿان ڏيڻ ڪپي(١). دراصل 'چَتوُن' ۽ اهڙن ٻين لفظن ۾ 'ن' صورت، گهٽي وينجن طور ڪم آندل نـ آهي، پر اهڙن لفظن ۾ 'ن'، صرف گهٽي سر جي نشانيءَ طور ڪم آندل آهي، جيئن اڳ ۾ چيل آهي، مثلاً:

صاف ڏگهو سر	گهٽو ڏگهو سُر
سائِي	سائِين
اَسِي	اَسِين
روا	رَوان
چَروُ	چَروُن

متين لفظن ۾ [اِي]، [ا] ۽ [اوُ] 'صاف ڏگها سُرَ' آهن، ۽[اِين، اَن ۽ اوُن] گهٽا ڏگها سُرَ آهن، انهيءَ ڪري 'زبر' يا 'پيش' سرن جي لکيل صورتن جي هيٺان يا انهن جي مٿان ڏيڻ ڪپي. جيتريقدر ملڪاڻي صاحب جي بيان ڪيل 'هجي' جو سوال اهي، ان ۾ تبديليءَ جي ضرورت آهي. جيئن:

لفظ	عام (ديوان ملڪاڻيءَ جي اصول واري) هِجي	درست هِجي جي سفارش
آهِي	الف مد آ، هي يي زير، هِي	--- ساڳي----
آهِين	الف مد آ، هي ي نون زير، هِين	الف مد آ، هي يي زير نون، 'هِين'

(١) منگهارام ملڪاڻي: ماهوار سنڌو، ڊسمبر ١٩٤٥ع، ص١١ ۽ پڻ ڏسو: مارچ ١٩٤٦ع، ص ص ١٨، ١٩ ۽ ٢٠.

روَا	ري زبر رَ، وا الف وا	--- ساڳي---
رَوان	ري زبر رَ، وا الف نون، وان	--- ساڳي---
چَروُ	چي زبر چَ، ر وا پيش، روُ	--- ساڳي ---
چَروُن	چي زبر چَ، ري وا نوُن پيش "روُن"	چي زبر چَ، ري وا پيش نون، روُن (١)

اهڙيءَ طرح سنڌي يڪ- پدا پٽا سر [ايَ] ۽ [اوَ] به درست نٽا.لکيا وڃن. مثلاً:

خيَرُ جي بدران لکن خَيْرُ

بيتُ جي بدران لکن بَيْتُ

قومَ جي بدران لکن قَوْمَ

فوَجَ جي بدران لکن فَوْجَ

انهن سڀني ۾ 'جزم' جي استعمال مونجهارو پيدا ڪيو آهي. هڪ غير سنڌي جڏهن سنڌي پڙهڻ ويهندو، تڏهن 'و' صورت کي وينجن سمجهندو، ۽ نه ڪه سُرَ، ڇاڪاڻ ته سرن مٿان جزم ڪانه ڏني ويندي آهي.

گهٽا سر ۽ جزم

(الف) پراڻن سنڌي ڪتابن ۾ گهٽي سُرَ واري 'ن' مٿان به جزم ڏني ويئي آهي. مثلاً: آهين، آسين.

'آهيْن' ۾ 'ن' مٿان جزم جو استعمال ڏيکاري ٿو ته 'ن' ساڪن آهي، نه ڪه نون غنو، حالانڪ ساڪن وينجن [ن] ۽ گهٽي سُرَ واري 'ن' ۾ وڏو فرق آهي، مثال طور:

---

(١) هجي ۾ تفاوت فقط 'اين' ۽ 'اوُن' گهٽن ڏگهن سُرنَ جي صورت ۾ ڪيو وڃي ٿو. جنهن صورت ۾ 'آن' جي هجي ڪرڻ مهل سُرَ کان پوءِ 'ن' چيو وڃي ٿو (جيئن: آن) تنهن صورت ۾ 'اين' ۽ 'اوُن' جي هجي ڪرڻ وقت به ائين ڪرڻ گهرجي.

گهٽي سر (حرف علت) وارو "ن"	ساڪن وينجن [ن]
آهِين	سَنْتُ
تهِن	هَنْسِ
تَڏهن	گِهنْٽِي

٢١- وِسرگ آواز

انگريزن جي ابتدائي زماني ۾ ڇپيل ڪتابن مان معلوم ٿو ٿئي ته ان دور جي سنڌي ڪتابن ۾ وسرگ آوازن جي صورتخطيءَ ۾ يڪسانيت جو خيال نه رکيو ويو هو، يعني ته ان دور جي ڪتابن صورتخطيءَ ۾ ڦيرگهَر نظر اچي ٿي.

سنڌيءَ جا [ل]، [ڙ]، [م]، [ن] ۽ [ڻ] آواز هيٺين لفظن ۾ وسرگ آهن. 'ڪالهه'، 'ٻاڙهو'، 'ٻانهون'، 'سامهون' ۽ 'ماڻهو' پر لفظن جي پڙهن ۾ ڪيترن ئي مصنفن، [لهه]، [ڙهه]، [نهه]، [مهه] ۽ [ڻهه] کي وسرگ آواز نه سمجهي،[ل ۽ هه]،[ن ۽ هه]،[ن ۽ هه]،[م ۽ هه] ۽ [ڻ ۽ هه] کي ڌار ڌار آواز ظاهر ڪيو، ۽ انهن وسرگ آوازن کي سنڌي صورتخطيءَ ۾ سر جي ذريعي ڌار ڪري ڇڏيو، گويا آهي آواز وسرگ نه آهن، مثلاً:

درست صورت	ديوان اُڌارام واري صورت (١)
پَڙهيو	پَڙهِيوْ
ٻالهيونُ	ٻالهِيونُ
سُمهي	سُمْهِي

(١) منشي اُڌارام: "سنڌي پهريون ڪتاب"، ص ص ٩، ١٣ ۽ ٢٧.
ڪن صاحبن 'پڙهيو' لفظ ۾ 'هه' مٿان جزم ڏني آهي، جزم جو اهڙو استعمال درست نه آهي ڇاڪاڻ ته جزم مان ائين سمجهيو ته [هه] ڌار ساڪن وينجن آهي. انهيءَ لحاظ سان [ڙهه]'ڙ' ۽ 'هه' جو گڏيل آواز سمجهيو، جو سنڌيءَ ۾ ممڪن نه آهي.

بلڪل ساڳيءَ طرح [ل] ، [ڙ]، [م] ، [ن] ۽ [ٺ] جي وسرگ آوازن [لهه]، [ڙهه]، [مهه] ، [نهه] ۽ [ٺهه] کان بيخبر هئڻ سبب سنڌيءَ جا ڪيترائي استاد وسرگ آوازن کي حرف علت ذريعي ڌار ڪندا آهن، ۽ "هجي" ڪندا آهن:

(۱) پَڙهيو: پي زبر پَ، ڙي زير ڙِ، هي زير هِ، ي وا يو= پڙهيو
(۲) سُمهي: سين پيش سُ، ميم زير مِ، هي ي زير هِي= سُمِهي

پر انهن لفظن جي دُرست هجي ٿيندي:

(۱) پَڙهيو: پي زبر پَ، 'ڙهِ' زير ڙهِ، ي وا يو= پڙهيو
(۲) سُمهي: سين پيش سُ، 'مهه' ي زير، مهِي= سُمِهي

جويو صاحب جيتوڻيڪ مٿين آوازن جي وسرگ جوڙ کان واقف آهي (۱)، پر هن به ڪيترن ئي لفظن جي صورتخطيءَ ۾ فرق ڏيکاريو آهي (۲). مثلاً:

آواز	جويي صاحب جو استعمال	جويي صاحب واري مقرر ڪيل صورتخطي	فرق
ڙهه	ڙهه (۳)	ڳاڙهو	
ڙَهه	ڙَهه	ڳاڙَها	زبر[آ سر] ڪم آئي، [ڙهه] کي [ڙ] ۽ [هه] ۾ ڌار ڪيو اٿس.
ڙهه	ڙُهه	ڏاڙهُون	پيش [اُ سر] ڪم آئي، (ڙهه) کي [ڙ] ۽ [هه] ۾ ڌار ڪيو اٿس.
ڙهه	ڙِهه	ڳوڙهِي	زير [اِ سر] ڪم آئي، (ڙهه) کي [ڙ] ۽ [هه] ۾ ڌار ڪيو اٿس.

(۱) ابراهيم جويو: سنڌي پرائيمر، ص ص ۳٦ ۽ ۳۷.
(۲) ايضا
(۳) ايضا

دراصل سندس سنڌي پرائيمر ۾ هيٺيون ڏسيل درستيون ٿيڻ کپن:

جويي صاحب واري صورت	درست صورت لاءِ سفارش
ڳاڙّها	ڳاڙها
ڏاڙُهون	ڏاڙهون
ڳوڙِهي	ڳوڙهي
سَنِهي	سَنهي
مَلُهون	مَلهون

٢٢ـ شد

درسي ڪتابن ۾ 'شدّ' جي استعمال ۾ به يڪسانيت نه آهي. مثلاً: پهرئين ڪتاب ۾ 'اَنّ' ۽ 'ڪَنّ' لفظن تي 'شد' جو نشان (mark of gemination) نه ڏنو ويو آهي (١)، پر اڳتي هلي 'پَنّ' لفظ ۾ 'ن' تي 'شدّ' ڏيئي، 'پَنّ' لکيو ويو آهي (٢). عام طور سنڌي صورتخطيءَ ۾ 'شد' جيّ نشاني ڪم نه آندي ويندي آهي، حالانڪ اچار ۾ ڪي آواز، ڪن اصولن هيٺ (جن جو هت ذڪر نٿو ڪيو وڃي) مشدد (geminated) ٿين ٿا. اهو هڪ جدا بحث آهي (٣)، جنهن جي هن ڪتاب ۾ گنجائش ڪانهي.

نتيجي طور چئي سگهجي ٿو ته سنڌي صورتخطيءَ ۾ فني لحاظ کان گهٽين ئي درستين جي ضرورت آهي.

---

(١) ابراهيم جويو: سنڌي پهريون ڪتاب، ص ص ٥ ۽ ٦.
(٢) ايضاً ص ٧.
(٣) هن نڪتي تي هڪ ڌار مقالي لکڻ جي ضرورت آهي.

ببليو گرافي:

سنڌي ڪتاب

١. مخدوم ابوالحسن — مقدمه الصلوات،
برٽش ميوزيم ۾ رکيل قلمي نسخو.

٢. آڏواڻي ڀيرومل — وڏو سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو پهريون،
هندو پريس، ڪراچي، ١٩٢٦ع.

٣. آڏواڻي ڀيرومل — سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ،
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٩٥٦ع.

٤. جويو محمد ابراهيم — سنڌي پرائيمر،
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد مارچ ١٩٦٢ع.

٥. جويو محمد ابراهيم — سنڌي پهريون ڪتاب،
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد مارچ ١٩٦٢ع.

٦ . سيد حسام الدين شاهه راشدي — مقالو، منصوره جي تاريخ جو هڪ باب،
سماهي مهراڻ، نمبر١، جلد ١٠،
حيدرآباد، ١٩٦١ع.

بابنامو،

٧. ديوان ننديرام — ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس،
ڪراچي، ١٨٦٩ع،
سنڌي پهريون ڪتاب،

٨ . ديوان پريداس — ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس،
ڪراچي، ١٨٦٦ع،

٩. دين محمد وفائي — مقالو، سنڌي زبان جي مختصر تاريخ،

مهران جون موجون،
پاڪستان پبليڪيشن، ڪراچي،١٩٦٤ع،

١٠. علي ڪوفي . چچنامو،
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٩٥٤ع،

١١. غلام علي قاضي هندستان جي تاريخ،
سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس ڪراچي،١٨٥٤ع،

١٢. غلام علي الانا سنڌي صوتيات،
ادبيات پبليڪيشنز، حيدرآباد، ١٩٦٧ع،

١٣. غلام علي الانا مقالو، سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد،
سماهي مهراڻ، نمبر ٢، ١٩٦٧ع،

١٤. لوڪناٿ سنڌي ٻوليءَ جي لپي،
مساني روڊ، بمبئي ١٩، ١٩٥٩ع،

١٥. ليلو رچنداڻي مقالو، وڻجارا،
سماهي مهراڻ، نمبر ٣، ١٩٦٧ع،

١٦. ميران محمد شاهه سڌاتوري ۽ ڪڌاتوري جي ڳالهه،
سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ١٨٥٥ع،

١٧. ميان محمد سنڌي صرف ونحو،
گورنمينٽ آف سنڌ پرنٽنگ پريس،
ڪراچي، ١٨٦٠ع،

١٨ . مرزا قليچ بيگ سنڌي وياڪرڻ، جلد ٣،
سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٦٠ع،

١٩. ميمڻ محمد صديق سنڌ جي ادبي تاريخ،
جلد اول، ڇاپو ٽيون،

	آر ـ ايچ ـ احمد بردرز، حيدرآباد، ۵۵-۱۹۵۴ع،
۲۰ . منشي اڌارام	سنڌي پهريون ڪتاب، ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۷۷ع
۲۱. ڊاڪٽر ممتاز حسين پٺاڻ	مقالو، سامي (عرب) تهذيب جي ارتقا ۾ سنڌ جو حصو، نئين زندگي، مارچ ۱۹٦۹ع،
۲۲. ملڪاڻي منگهارام	ماهوار "سنڌو"، ڊسمبر ۱۹۴۵ع،
۲۳. ~~ڊاڪٽر نبي بخش خان~~ بلوچ	سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، حيدرآباد، ۱۹٦۲ع،.
۲۴. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	جامع سنڌي لغات، جلد اول، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹٦۰ع،
۲۵	اخبار تعليم، جلد ۱۲، اپريل ۱۹۱۳ع.

اردو کتاب

٢٦۔ عبدالحق مولوي
قواعد اردو،
انجمن اردو پريس، اورنگ آباد، ١٩٢٦ع

٢٧۔ سيد سلمان ندوي
عرب و هند کي تعلقات،
هندستان اکيدمي، الهٰ آباد، ٢٩۔ ١٩٣٠ع

٢٨۔ ابوالحسن مسعودي
مروج الذهب و معاون الجوهر
اردو ترجمه هندستان عربون کي نظرمين،
جلد اول، دارالمصنفين، اعظم گڑهه ١٩٦٠ع

٢٩۔ ابن نديمٌ
الفهرست،
ايضًا۔ جلد دوم، ١٩٦٢ع

٣٠۔ اصطخري
المسالک الممالک
ايضا۔

٣١۔ بشاري مقدسي
احسن التقاسيم في مرفته،
ايضا۔ جلد اول، ١٩٦٠ع

٣٢۔ بزرگ بن شهريار
عجائب الهند،
ايضا۔ جلد اول، ١٩٦٠ع

٣٣۔ جاحظ
"رساله فخر السوادن علي البيضان"
اردو ترجمه: جلد اول، ١٩٦٠ع

انگريزي ڪتاب

34. Aitken, E.H., **Gazetteer of the Province of Sind.** Mercantile Steam Press, Karachi, 1907.

35. Bloomfield,L. **Language,** George Allen and Unwin Ltd, London, 1961.

36. Burton, R.F. **Sind and the races that inhabit the Valley of river Indus,** W.H. Allen & Co, London, 1851.

37. Daudpota M.U.,Dr. An Article : Sindhi Literature, Published in **Cultural Heritage of Pakistan.** Oxford University press, London, 1955.

38. Edward, C, Sachau, **Alberuni's India,** Kegan Paul and Trench, Trubner, London, 1910.

39. Ellis, B.H., **Report on the Education of Sind,** Bombay. 1855.

40. Elliot, E.H., **History of India,** Vol. 1, Trubner & Co, London, 1867.

41. Firth, J.R., **Papers in Linguistics 1934-51,** Oxford University Press, London, 1957.

42. Frere, B, **Introductory Remarks on the Report on Education in Sindh.** Bombay, 1855.

43. James, C., Melvill. **Scinde.,** Administration of Scinde, East India House, 1854.

44. John Marshal. **Mohen - Jo- Daro and the Indus Civilization,**
Arthur Publication, London, 1931.

45. John Beames. **Comparative Grammar of the Modern Indo Aryan Languages of Inida.**
Vol.1. 1872.

46. Jairamdas, Daulatram. **Ancestry of Sindhi Language.**
New Delhi, 1957.

47. Kubchandani, L.R., **The Phonology and Morphophonemlics of Sindhi,**
M.A Thesis, Pensylvanina University, 1961.

48. Khan, F.A., **Report on Bhambor Excavations,**
Department of Archaeology, Govt: of Pakistan. Revised edition, Karachi, 1963.

49. Paper, H.H., **The Writing System of Modern Persian,**
American Council of Learned Societies, Washington, 1955.

50. Stack. G., **A Grammar of Sinhdi Language**
American Miision Press, Bombay, 1849.

51. Trumpp, E., **The Grammar of Sindhi Language.**
F.A. Brockhans, Leipzig, 1872.

52. William Bright. **The Urdu Writing System,**
American Council for Learned Societies, Washington 1958.

پڙهندڙ نسُل ـ پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، پاڇوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪـو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن به رُڪاوٽَ کي نه مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهه ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيتَ بہ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهه پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ بنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۾ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهه اٽڪائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۾ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ ڪان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)